

KAROL NABIAŁEK* – KATOWICE

POCZĄTKI PARAFII I NAJSTARSZY KOŚCIÓŁ W MIEŚCIE OLSZTYNKU (OLSZTYNIE)

THE ORIGINS OF THE PARISH AND THE OLDEST CHURCH IN THE TOWN OF OLSZTYNEK (OLSZTYN)

Abstract

The article covers the circumstances of how a parish in the town of Olsztyn (now Olsztyn) in the Kraków Land was established and the construction of a church in that town. The area for the new parish was located in the Diocese of Kraków, but belonged to the monastic parish of Mstów, whose church was under the authority of the Archbishops of Gniezno. The new parish was created through its separation from the area of the Mstów parish. Efforts to establish the parish were personally undertaken by Jan Ocieski, vice-chancellor of the Kingdom of Poland and from 1551 starost of Olsztyn. One of the reasons behind his decision was to accelerate the formation of the township. The changes were carried out with the approval of King Sigismund Augustus. All arrangements for the parish establishment probably took place at the Parliament of Piotrków in February 1552, in the presence of all the relevant decision-makers. Formally, the parish was created by the document of the Archbishop of Gniezno Mikołaj Dzierzgowski in 1552. Three royal villages adjacent to the town were annexed to it. The establishment of the Olsztyn parish shows the effect of a compromise. In exchange for the exclusion a part of from the parish of Mstów, the monks were granted patronage of the church in place of the king, who owned the town. The right of nomination of parish priest was restricted to one of the brothers of the convent. Consequently, the established institution was in fact a branch parish of the Mstów monastery. Despite formally approving the erection, the Archbishop of Gniezno did not claim sovereignty over the new parish. The

* Karol Nabiałek – dr nauk humanistycznych w zakresie historii, Instytut Historii, Uniwersytet Śląski w Katowicach

e-mail: karol.nabialek@us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6626-4071>

Metropolitans of Gniezno respected the jurisdiction of the Bishops of Kraków over the Olsztyn parish area. It is impossible to determine when the oldest church in Olsztynek was built. The permission for its erection was included in the town's incorporation document of 1488. There is no reason to believe that it was built before the formal parish establishment. Tradition attributes this foundation to Chancellor Jan Ocieski. His name is probably referred in the temple's invocation. The construction of the Olsztynek church probably began after 26 February 1552. The original church was destroyed before 1598.

Keywords: Olsztyn; Mstów; parish; monastic patronage; erection document

Translated by Marek Robak-Sobolewski

1. Wstęp

Wraz z rozwojem sieci parafialnej w Polsce dokonywała się w miarę pełna chrystianizacja społeczeństwa. Parafia, będąc najmniejszym okręgiem administracyjnym, stanowiła naturalną wspólnotę sąsiedzką oraz najbliższy krąg cywilizacyjny. Jej ośrodek stanowił kościół, w którym mieszkańcy regularnie się spotykali, wypełniając obowiązek mszalny. Na ziemiach polskich w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym sieć parafialna ciągle ulegała zagęszczeniu, głównie w wyniku postępów osadnictwa¹. W literaturze wskazywano na rolę lokacji wiejskich i miejskich na prawie niemieckim w procesie tworzenia parafii, zwłaszcza od XIV wieku. Akcja ta, co istotne, nie zakończyła się w średniowieczu, lecz trwała również w XVI wieku i później². Przykładem parafii utworzonej w XVI stuleciu w efekcie zasiedlenia nowego obszaru jest Olsztynek (Olsztyn) w województwie i diecezji krakowskiej.

Co najmniej od XIII wieku teren, który jest przedmiotem artykułu, był położony na północnych rubieżach ziemi krakowskiej. Niespełna 10 km na północny wschód od zamku Olsztyn i od późniejszego miasta Olsztyńka przebiegała granica z ziemią sieradzką. Wyznaczała ją rzeka Warta, a tuż za nią – po stronie ziemi

¹ P. Szafran, *Rozwój sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 7, 61-69; E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 239-277; tenże, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 48-50; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002, s. 182-249; I. Skierska, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003, s. 69-78.

² Szafran, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 86-88, 98-100; Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 254-259; tenże, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 36-51; B. Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, [cz. 1] „Prawo Kanoniczne”, 5 (1962) nr 3-4, s. 175-176, 182-186, 205-231; [cz. 2], „Prawo Kanoniczne”, 6 (1963) nr 3-4, s. 487-493, 503-506; J. Kurzeja, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne”, 27 (1979) z. 2, s. 26-30; L. Poniewozik, *Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, 43 (1995) z. 2, s. 47-48; J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68 (1997) s. 278-279.

sieradzkiej – znajdował się klasztor i kościół we Mstowie, który był ośrodkiem parafii obejmującej osady zarówno z ziemi sieradzkiej, jak i krakowskiej, w tym również teren późniejszego Olsztyńka. Podział terytorialny ukształtował się najpewniej w okresie rozbitcia dzielnicowego, jak przypuszcza Jacek Laberschek, w pierwszej połowie XIII wieku. Wcześniej zarówno rejon Olsztyna, jak i Mstowa należał do jednej prowincji, tj. ziemi krakowskiej. Źródłowo jest poświadczony skupisko osadnicze określane jako „opole mstowskie”, grupujące wsie po obu stronach Warty³. Podział na ziemie (później województwa) okazał się trwały i utrzymał się do końca epoki staropolskiej.

Równoległe do zmian w administracji państwowej zmieniały się na tym obszarze granice administracji kościelnej. Badacze przyjmują, że w najstarszym okresie, a więc od początku XI wieku, tereny późniejszego Mstowa i Olsztyńka należały do diecezji krakowskiej. Obok szeregu argumentów szczegółowych najbardziej czytelnym dowodem jest fakt poszerzenia uposażenia dla mstowskiego klasztoru Kanoników Regularnych (ufundowanego przed 1152 rokiem) przez biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża w 1220 roku. Wsie, z których biskup nadał klasztorowi dziesięciny, były położone po obu stronach Warty, na obszarach późniejszych ziem sieradzkiej i krakowskiej. Oznacza to, że podlegały one jego zwierzchności biskupiej⁴. W XV wieku zasięg obu diecezji był już sprawą sporną. Niewątpliwie wpływ na to miały nowe podziały dzielnicowe. Arcybiskupi gnieźnieńscy zgłaszali pretensje do zwierzchnictwa nad klaszturem mstowskim oraz całym podlegającym mu okręgiem parafialnym. Do śmierci Zbigniewa Oleśnickiego biskupi krakowscy utrzymali zwierzchność nad konwentem w Mstowie. Po jego śmierci abp Jan Sprowski zgłosił swoje pretensje do obediencji nad mstowskimi kanonikami regularnymi. Spór zakończył się w 1456 roku kompromisowym wyrokiem sądu komisarskiego, który uznał prawo arcybiskupa do jurysdykcji nad klaszturem, a teren parafii klasztornej podzielił na dwie części. Granica została wówczas ustanowiona na Warcie – osady położone na lewym brzegu rzeki (północnym) miały odtąd podlegać diecezji gnieźnieńskiej, teren zaś na prawym brzegu (południowym) – diecezji krakowskiej. Taki podział kościelny obowiązywał w drugiej połowie XV wieku i w XVI stuleciu, gdy powstawało miasto Olsztynek oraz tamtejsza parafia⁵.

Sprawa początku parafii w Olsztynie i wybudowania tam kościoła była już kilka razy poruszana w opracowaniach naukowych. Problem ten jednak był wzmiankowany w szerszym kontekście i nie stał się przedmiotem odrębnych studiów. W przekrojowym opracowaniu Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego, w nakreślonym bodaj po raz pierwszy zarysie dziejów Olsztyńka (całego skupiska osadniczego, tj. zamku i miasta) podano tylko informację, że kościół wzniesiono

³ J. Laberschek, *Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego Mstowa*, Kraków 2014, s. 19-23, 33-36.

⁴ Tamże, s. 27-29; J. Laberschek, *Mstów – klasztor*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (dalej: SHGKr), cz. 5, Kraków 2016, s. 14-16, 28-29.

⁵ J. Związek, *Przynależność kościelna pogranicza Wielko- i Małopolski ze Śląskiem*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Prace Historyczne”, 2 (1994) s. 82-84; tenże, *Przeszłość Kościoła katolickiego na ziemiach powiatu częstochowskiego*, „Ziemia Częstochowska”, 27 (2000) s. 83-84; Laberschek, *Średniowieczne dzieje*, s. 30-33.

z budulca pozyskanego z zamku w 1722 roku, nie wspominając o początku parafii i świątyniach wcześniejszych⁶. W wydanym 30 lat później monumentalnym *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*, w haśle dotyczącym Olsztyna, mimo że w lapidarnej formie, podano już znacznie więcej informacji, w szczególności odnotowano powołanie parafii w Olsztynie w 1552 roku. Bronisław Chlebowski wysunął też hipotezę, że kościół powstał krótko po lokacji miasta i funkcjonował jako filialny w ramach parafii Mstów⁷. Zarys historii parafii, w tym okoliczności jej powstania, przedstawił ks. Jan Wiśniewski, który streścił dokument utworzenia olsztyńskiej fary⁸. Po długiej przerwie ponownie badacze zainteresowali się problematyką kościelną Olsztyna dopiero w XXI wieku. W dziele z 2002 roku poświęconym diecezji krakowskiej ks. Bolesław Kumor niestety zamieścił niewłaściwą datę powstania olsztyńskiej parafii (1488), wiążąc ją z lokacją miasta. Formalną zaś erekcję parafii z 1552 roku zinterpretował jako inkorporację parafii do zakonu mstowskiego. Podał też wezwania olsztyńskiej fary w epoce staropolskiej oraz liczbę osad okręgu parafialnego⁹. Także w 2002 roku w artykule o dziejach Olsztyna nakreśliłem syntezę kościelnych dziejów miasta do pierwszej połowy XVII wieku¹⁰. Przedstawiając okoliczności powstania parafii, podałem tylko najważniejsze informacje z dokumentu erekcyjnego, nie dokonując jego gruntownej analizy. Odrzuciłem możliwość istnienia w Olsztynku kościoła przed 1552 rokiem i przyjąłem, że wybudowano go już po formalnym erygowaniu parafii. Bazując na przekazie z XVII wieku, za fundatora najstarszej świątyni uznałem starostę olsztyńskiego Jana Ocieskiego. Wysunąłem też hipotezę, że do czasu wybudowania kościoła mieszkańcy formującego się miasta uczestniczyli w Mszy św. w kaplicy zamkowej¹¹. W późniejszej o 10 lat książce, opierając się na informacji z wizytacji z 1602 roku, zweryfikowałem pogląd o najstarszym kościele. Uznałem, że wzmiankowana w 1598 roku świątynia była już następną, zbudowaną w miejsce wcześniej zrujnowanej. Wysunąłem też hipotezę, że fundator kościoła wpłynął na jego patronium (Jana Chrzciciela)¹².

Ze wspomnianymi opracowaniami po części korespondował napisany niewiele później artykuł ks. Kazimierza Łatak poświecony filialnym parafiom klasztoru mstowskiego, w tym dziejom parafii olsztyńskiej do schyłku epoki staropolskiej¹³.

⁶ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, Warszawa 1844, s. 117.

⁷ B. Chlebowski, *Olsztyn*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, wg planu F. Sulimierskiego, t. 7, Warszawa 1886, s. 513.

⁸ J. Wiśniewski, *Diecezja Częstochowska. Opis historyczny kościoła i zabytków w dekanatach: będzińskim, dąbrowskim, sączowskim, zawierckim i żareckim oraz parafii Olsztyn*, Marjówka 1936, s. 268-269.

⁹ Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 231, 277, 339, 496.

¹⁰ K. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek koło Częstochowy od założenia do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 129 (2002) s. 89-92.

¹¹ Tamże, s. 91.

¹² K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012, s. 295, 450.

¹³ K. Łatak, *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 193-206.

Bez podania źródeł i argumentacji K. Łatak stwierdził: „(...) budowę zespołu parafialnego – kościoła i plebanii – przypisuję w całości staroście Ocieskiemu i datuję na 1551 rok, w którym zapadła decyzja o wszczęciu starań o erekcję parafii w mieście”¹⁴. Ksiądz K. Łatak, podobnie zresztą jak wcześniej ja, nie przeanalizował całej treści dokumentu z 1552 roku zakładającego parafię i przybliżył tylko jego główne ustalenia. Przy tym nieściśle zinterpretował też niektóre partie tekstu, wyrывая je z kontekstu, np. o budynku przeznaczonym dla plebana¹⁵. Sprzeczna z przekazami wizytacji diecezji krakowskiej jest również zaproponowana przez tego badacza datacja budowy drugiego kościoła w Olsztynie na 1599 rok¹⁶. Dyskusyjne tezy ks. K. Łataka powtórzono niemal w całości w popularnonaukowym albumie poświęconym parafii, który opublikowano w 2019 roku¹⁷. Ostatnio zaistniały nowe okoliczności dające nadzieję na poszerzenie wiedzy o dziejach olsztyńskiej parafii. W 2012 roku podczas badań archeologicznych towarzyszących przebudowie rynku w Olsztynie Iwona Młodkowska-Przepiórska odkryła fundamenty prawdopodobnie najstarszego kościoła wraz z cmentarzem przykościelnym. Dopiero dzięki temu odkryciu okazało się, gdzie pierwotnie znajdował się kościół, choć nadal nie jest pewne, kiedy go wzniesiono. Artykuł zawierający sprawozdanie oraz wnioski z wykopalisk został złożony przez badaczkę do druku. Wnioski I. Młodkowskiej-Przepiórskiej zawarte w tekście pozwoliły na poszerzenie interpretacji przekazów pisemnych¹⁸.

Wiedza o okolicznościach powstania kościoła i parafii w Olsztynku jest więc nie tylko niewystarczająca, ale ponadto w pewnych kwestiach przekaz literatury jest sprzeczny. Sprawa początków parafii w Olsztynku i powstania tam najstarszej świątyni wymaga zatem podjęcia jej w formie odrębnego problemu badawczego, co jest celem niniejszego artykułu. Kluczowe znaczenie dla rekonstrukcji okoliczności powstania olsztyńskiej parafii ma analiza dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Dzierżgowskiego z 26 lutego 1552 roku, formalnie tworzącego parafię w Olsztynie. Choć już niemal od dwóch dekad jest znany oryginał tego przywileju, to dotąd w literaturze naukowej wykorzystywana była tylko jego kopia¹⁹.

¹⁴ Tamże, s. 195.

¹⁵ „Dom pro habitatione parochiali presbytero był już wzniesiony” (Łatak, *Placówki filialne*, s. 295). Zacytowany fragment pozbawiony został czasownika, przez co tekst jest wyrwany z kontekstu. Pełny cytat zob. przypis 67.

¹⁶ Łatak, *Placówki filialne*, s. 198.

¹⁷ *Parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Olsztynie. Album historyczny*, red. M. Romański, L. Gryl, Olsztyn 2019, s. 8-19.

¹⁸ I. Młodkowska-Przepiórska, *Odkrycie najstarszego kościoła pw. św. Jana w Olsztynie*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego”, 2022 (w druku). Bardzo dziękuję Autorce za udostępnienie mi elektronicznej wersji tekstu.

¹⁹ Pergaminowy oryginał tego dokumentu jest przechowywany w Bibliotece Diecezjalnej w Sandomierzu, w zbiorach Archiwum Kapituły Katedralnej i Kolegiackiej w Sandomierzu (dalej: AKKS), sygn. Perg. 155. Zidentyfikował go i opisał jako pierwszy F. Kiryk, *Pergaminy Archiwum Kapituły Sandomierskiej*, Sandomierz 2002, s. 60-61. Fotokopia dokumentu: *Parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Olsztynie*, s. 10-11. Opis katalogowy warto jeszcze tylko uzupełnić notą z 1631 roku, sporządzoną po autopsji dokumentu, potwierdzającą, że wówczas przy pergaminie była zawieszona nienaruszona pieczęć (*Eiusdem instrumenti in pergameno cum sigillo appenso, illaeso*). Archiwum

2. Okoliczności powstania parafii w Olsztynie i jej zasięg

Parafia w Olsztynku powstała w następstwie lokacji tego miasta. Badania pokazały, że założono je na tzw. surowym korzeniu na mocy królewskiego dokumentu z 5 listopada 1488 roku. Miasto Olsztynek powstało bezpośrednio przy zamku królewskim Olsztyn, na terenie wcześniej nieobjętym osadnictwem²⁰. Do 1488 roku jedynym punktem osadniczym na tym terenie był obiekt obronny, istniejący co najmniej od końca XIII wieku pod nazwą Przemilowice (lub Przemilowic). Po przebudowie tej fortalicji w XIV wieku przez Kazimierza Wielkiego zmieniono jej nazwę na Olsztyn (Holstin, Olsten, od niem. Holstein) i ustanowiono tę warownię ośrodkiem dystryktu administracyjnego, obejmującego obszar na pograniczu ziem krakowskiej i sieradzkiej, przylegający do księstwa opolskiego, a więc do Królestwa Czech²¹. Od przełomu XIV i XV wieku, w wyniku zmian ustrojowych w Królestwie Polskim, gród olsztyński stał się przede wszystkim centrum klucza dóbr królewskich, czyli starostwa, do którego przynależały w średniowieczu dwa miasta (Częstochowa, Przyrów) oraz 20 wsi. Zamek Olsztyn był ważnym obiektem obronnym przy granicy z Królestwem Czech i siedzibą królewskiego namiestnika – starosty, który oprócz zarządzania majątkiem podległym zamkowi pełnił też z ramienia panującego funkcje administracyjne i sędownicze. W XV-XVII wieku urząd starosty olsztyńskiego powierzano najczęściej ważnym dostojnikom państwowym należącym do bliskiego otoczenia królewskiego (Szczekocy herbu Odrowąż: Jan, kasztelan lubelski, doradca Władysława Jagiełły, i jego syn Piotr, podkanclerzy Królestwa; Jan Trnka, hetman Królestwa; Mikołaj Szydłowiecki, podskarbi wielki Królestwa; Piotr Opaliński, ochmistrz dworu Zygmunta Augusta; Jan Ocieski, kanclerz wielki Królestwa; Mikołaj Wolski, marszałek koronny)²².

Lokacje miejskie często wiązały się z powstaniem parafii. Współzależność postępów osadnictwa i powstawania nowych parafii jest widoczna zwłaszcza na terenach zasiedlanych późno, a więc w XIV-XV wieku²³. W wypadku Olsztynka, który założono na surowym korzeniu, jest to szczególnie czytelne. Królewski przywilej lokacyjny z 1488 roku zakładał powstanie tam kościoła. Król przeznaczył na potrzeby wzniesienia i utrzymania budynku kościelnego dwa wolne łany²⁴. Najpewniej więc przewidywano powołanie parafii, ale w dokumencie lokacyjnym

Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), oddz. XLVI, sygn. 42, k. 20. Zły obecnie stan zachowania dokumentu (dziury, przetarcia) powoduje, że nie można odczytać jego pełnej treści, stąd niezbędne jest również korzystanie z wpisu w kopiańskim kłasztorniku mstowskiego (zwanego w literaturze kopiańskim). Kopia ta zresztą była dotąd jedynym przekazem treści dokumentu wykorzystywanym przez osoby piszące o powołaniu parafii w Olsztynku. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), rkps 27, s. 89-93.

²⁰ Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 75-80.

²¹ Tamże; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 39-57.

²² Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 59-73, 118-122, 351-453.

²³ Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej*, s. 175-176, 182-186, 205-231; Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej*, s. 113; zob. też przypis 2.

²⁴ AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), t. 14, s. 258: „Item volentes nostre et progenitorum nostrorum salutem consulere, pro erectione ecclesie in predicto opido Olsthinek excipimus eciam ex predictis centum et quadraginta mansis duos mansos, quos ab omni iure prorsus liberos esse volumus, predictae ecclesie illos perpetue annectantes”.

nie mogło to nastąpić²⁵. Jej utworzenie nie leżało w zakresie uprawnień osób świeckich, nawet króla, który co najwyżej mógł ufundować kościół i zapewnić mu materialne podstawy funkcjonowania. Najpewniej zatem, gdyby wybudowano kościół, miałby on status filii wobec macierzy we Mstowie – tak jak się zresztą w istocie stało, już po utworzeniu parafii, w 1552 roku.

Decyzja o zasiedleniu obszaru obok zamku i utworzeniu tam miasta wynikała zapewne z przyczyn gospodarczych. Bezpośrednio przy zamku Olsztyn zbiegały się dwa warianty drogi publicznej łączącej stolicę państwa – Kraków z Polską centralną, Wielkopolską i Śląskiem. Była w tym peryferyjnym rejonie Małopolski przestrzeń pozbawiona miasta, które mogłoby stać się centrum targowo-rzemieślniczym dla okolicznych wsi, zwłaszcza królewskich²⁶. Inicjatorem lokacji miasta był ówczesny starosta olsztyński Paweł herbu Odrowąż, który w dokumencie z 1488 roku uzyskał w tym miejscu prawo do wójtostwa dziedzicznego. Ponieważ posiadał dobra królewskie na mocy zapisanych na nich sporych sum zastawnych, odziedziczonych jeszcze po ojcu Piotrze (co najmniej 2600 grzywien), traktował je jak swą dziedziczną własność, pisząc się „z Olsztyna” i używając nazwiska Olsztyński. W jego zamyśle nowe miasto miało prawdopodobnie podnieść rangę posiadanych przezeń dóbr. Prywatny kościół miał dla możliwych ważne znaczenie prestiżowe, dlatego jest bardzo prawdopodobne, że starosta starałby się go wybudować. Niestety krótko po zainicjowaniu lokacji (1492) P. Szczekocki zmarł. Brak pomysłodawcy stał się najpewniej głównym powodem słabego rozwoju nowej osady²⁷. Wprawdzie formalnym właścicielem terenu i prawodawcą był król, ale w praktyce zarząd gospodarczy spadał na starostę i jego personel. Następcy Pawła Olsztyńskiego widocznie nie uznali lokacji za sprawę ważną i nie dopilnowali jej, o czym świadczy powolny rozwój osady.

Budowa kościoła w mieście po lokacji była zjawiskiem powszechnym. Często nowo budowane miejskie kościoły miały początkowo charakter świątyń filialnych. Najczęściej po pewnym czasie stawały się faktycznie głównymi świątyniami parafii²⁸. W Olsztyнку przez długi czas do budowy kościoła nie doszło, głównie – jak przypuszczam – ze względu na bardzo powolny rozwój tej osady. Po 44 latach od

²⁵ B. Kumor, opierając się wyłącznie na dokumencie lokacyjnym, jako datę powstania olsztyńskiej parafii podał 1488 rok. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 231.

²⁶ Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 80-84.

²⁷ K. Nabiałek, *Działalność finansowa Pawła Olsztyńskiego ze Szczekocin herbu Odrowąż. Przyczynki do aktywności gospodarczej możnych małopolskich w XV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechnie”, 6[10] (2014) s. 286-303; J. Kurtyka, *Posiadłość, dziedziczność i prestiż. Badania nad późnośredniowieczną i wczesnonowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce (XIV-XVII wieku)*, „Roczniki Historyczne”, 65 (1999) s. 187-191.

²⁸ Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 78-79; tenże, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 53-55; Skierska, *Obowiązek mszalny*, s. 81-83. Takie przeniesienia ośrodka parafii z kościoła macierzystego do filialnego nastąpiło wcześniej w obu miastach starostwa olsztyńskiego – Częstochowie (pierwotnie parafia we wsi Częstochowa) i Przyrowie (pierwotnie parafia we wsi Komorowo). W dekanacie lełowskim było więcej takich wypadków, m.in. w Pilicy, Kromoławie, a prawdopodobnie też w Mrzygłodzie. Zob. J. Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lełowskim do 1500 r.*, w: *Księga jubileuszu stulecia Diecezji Kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 234-235, 240-242.

lokacji (1532) składała się ona z 10 małych domów, niewątpliwie drewnianych. Z tego powodu nie pobierano od mieszczan żadnych opłat, faktycznie przedłużając wolność²⁹. Podobnie było po dalszych 20 latach – w 1551 roku monarcha nie pobierał czynszu od mieszkańców. Wiadomo, że po raz pierwszy mieszczanie zapłacili podatek publiczny – szos – w 1564 roku, a wówczas w mieście mieszkały 24 rodziny³⁰. Wydaje się mało prawdopodobne, aby tak nieliczna grupa mieszczan mogła samodzielnie zbudować kościół. Była tu potrzebna pomoc możnego protektora, który był w stanie sfinansować prace. Okazał się nim jeden z najważniejszych ludzi w otoczeniu króla Zygmunta Augusta – Jan Ocieski herbu Jastrzębiec. W styczniu 1551 roku uzyskał on nominację na starostwo olsztyńskie³¹. Rok później został wydany dokument zezwalający na powołanie parafii.

Podstawę prawną dla utworzenia parafii dawały dokumenty fundacyjne oraz erekcyjne. Te pierwsze określały podstawy materialne nowo zakładanej parafii. Ich wystawcami były najczęściej osoby, które fundowały świątynię, a więc właściciele ziemscy, zapewniając przy tym uposażenie plebanom. Dokumenty erekcyjne formalnie powoływały parafię, nadając jej wszelkie uprawnienia duszpasterskie wraz z określeniem zasięgu terytorialnego (prawa parafialne³²), oraz potwierdzały jej prawo patronatu i podstawy materialne fundacji. Wydawane były przez zwierzchnika duchownego, a więc przez właściwego biskupa diecezjalnego³³. Parafia w Olsztynie została utworzona na mocy dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego M. Dzierzgowskiego z 1552 roku. Formalnie należy go uznać za akt erekcyjny. Zawierał on również informacje dotyczące uposażenia kościoła i plebana, a więc

²⁹ AGAD, ASK, oddz. LVI, sygn. O-2, k. 5: „Item in alia parte castris versus Cząszthochova sunt decem domicule et ibi deberet esse opidum, nichil ex inde solvitur, quia habent libertatem”. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 80-85.

³⁰ Wypada jednak podkreślić, że owe 24 rodziny mieszczkańskie w 1564 roku uskarżały się wobec królewskich lustratorów, że zamiast płacić podatki są wykorzystywane przez personel starościński do różnych posług. Domagały się zrównania ich pod względem podatkowym z Przyrowem. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 84-85; tenże, *Starostwo olsztyńskie*, s. 212; AGAD, ASK, oddz. I, sygn. 2, k. 525-525v: „Olsztynek. To miasteczko acz dawno założone, ale go w rejestrzech nie było. Teraz na pierwsze szosy płaci” (1564).

³¹ A. Sucheni-Grabowska, *Ocieski Jan*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 23, red. E. Rostworowski, Kraków 1978, s. 507-508; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 398-399, 558.

³² Do praw parafialnych, zgodnie z prawem kanonicznym, zaliczał się całokształt uprawnień duszpasterskich, zwłaszcza udzielania sakramentów. B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 306-312.

³³ Szafran, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 16; Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej*, s. 11. Dobrze ilustruje te dwa ważne etapy w procesie tworzenia parafii przykład Rzeszotarzewa z diecezji poznańskiej. Najpierw dziedzice wsi – Wojciech z synem Szczepanem – wydali 1 III 1401 roku dokument, w którym uposażyli nadaniem ziemskim wzniesiony przez siebie kościół pod wezwaniem świętych Wojciecha i Katarzyny. Dwa dni później biskup poznański Wojciech Jastrzębiec erygował kolejnym dokumentem parafię, przy czym również transumował i inserował treść wspomnianego dokumentu fundacyjnego. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej: KDW), t. 7, wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, Warszawa 1985, nr 402-403; P. Dembiński, *Rzeszotarzewo*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu* (dalej: SHGPoz), cz. 4, Poznań 2008, s. 259.

był poniekąd także dokumentem fundacyjnym³⁴. Dokument ma postać instrumentu publicznego³⁵, sporządzonego przez członka personelu kurii i kancelarii arcybiskupa gnieźnieńskiego, notariusza publicznego Pawła Modlińskiego, syna Jakuba, kleryka diecezji gnieźnieńskiej, posiadającego uprawnienia notarialne z upoważnienia papieskiego. Niestety trudno jest zidentyfikować tego urzędnika ze względu na brak opracowań o kancelarii arcybiskupów gnieźnieńskich oraz o notariuszach publicznych w XVI wieku³⁶. Nie ma go prawdopodobnie wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego³⁷. Być może pochodził z wsi Modlna, położonej w ziemi łęczyckiej, w powiecie łęczyckim, w diecezji gnieźnieńskiej³⁸.

Dokument powołujący parafię w Olsztynku został wydany 26 lutego 1552 roku na sejmie w Piotrkowie. Sama decyzja podjęta została również tego samego dnia,

³⁴ Ta klasyfikacja ma zresztą wyraźne odwzorowanie w terminologii, której wystawca użył w dyspozycji: „(...) parochialem ecclesiam prefatam erigendam et fundandam in eaque fontem bapismalem et alia insignia parochialem ecclesiam denotantia, ponendam ipsamque [libertati et immunitati ecclesiarum adscribendam] (...) prout Christi Salvatoris nostri nomine erigamus, fundamus” (AKKS, sygn. Perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 91-92]).

³⁵ W 1631 roku królewscy rewizorzy, którym ówczesny pleban okazał oryginał dokumentu, określili go terminem *authenticum instrumentum*. AGAD, ASK, oddz. XLVI, sygn. 42, k. 20.

³⁶ Publikowane opracowania dotyczące tej problematyki sięgają końca XV wieku. A. Gąsiorowski, *Notariusze publiczni w Wielkopolsce schyłku wieków średnich: katalog admisji w Gnieźnie i w Poznaniu 1420-1500*, Poznań 1993; Z. Wilk-Woś, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437-1493)*, Łódź 2013. Nie udało mi się odnaleźć wzmianki o P. Modlińskim podczas kwerendy w rękopisach z okresu pontyfikatu M. Dzierzgowskiego przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. W rękopisie zawierającym admisje do pełnienia funkcji notariuszy w konsystorzu gnieźnieńskim brak wpisu admisji dla P. Modlińskiego. Powodem może być niekompletność rejestracji. Układ wpisów dla lat 40. i 50. XVI wieku jest mocno zaburzony chronologicznie, a dla części lat (1542, 1545, 1552) brakuje w ogóle admisji. Brak jest P. Modlińskiego również wśród świadków we wpisach potwierdzających poszczególne admisje z lat 1540-1564. Podobnie nie udało się odnaleźć wzmianek o tym notariuszu w przejrzanych tomach akt konsystorza gnieźnieńskiego z lat 1551-1552. Być może P. Modliński po prostu nie był zatrudniany w konsystorzu, a jedynie wśród personelu kancelarii arcybiskupa. Niestety nie zachowały się księgi czynności biskupich z okresu pontyfikatu M. Dzierzgowskiego. W oryginalnych dokumentach wystawionych przez tegoż arcybiskupa z 1555 i 1558 roku P. Modliński nie występuje. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Zespół: Archiwum Konsystorza Gnieźnieńskiego, sygn. G. II. 1, k. 133-159; zespół: Akta Konsystorza Gnieźnieńskiego, sygn. A101, A102; zespół: Dyplomy Gnieźnieńskie, sygn. Dypł. Gn. 779, 780, 781, 786.

³⁷ Teoretycznie można próbować go zidentyfikować z Pawłem, synem Jakuba z Rawy, też z diecezji gnieźnieńskiej, wpisanym na Uniwersytet Krakowski w semestrze letnim 1535 roku. *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509-1551*. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, Warszawa 2010, nr 1535e/017.

³⁸ S. Zajączkowski, S.M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I (*Abramowice-Mazurki*), Łódź 1966, s. 207. W ciągu 40 lat z końca XVI i początku XVII wieku trzy osoby z tej miejscowości uzyskały święcenia kapłańskie, a ponadto jedna osoba (Jan Modliński) była prowizorem. Z. Pietrzyk, *Księga egzaminów do święceń w diecezji gnieźnieńskiej z lat 1563-1603*, Kraków 2009, nr 242, 960, 1731, 2079.

czego dowodzi formuła datacyjna³⁹. Wydaje się, że miejsce wydania dokumentu jest znaczące. O powołaniu parafii decydował zwierzchnik duchowny diecezji, a więc biskup (w tym wypadku arcybiskup). Nie był tu niezbędny udział władzy świeckiej. Powodem wystąpienia do króla o zgodę na fundację parafii była przynależność Olsztyńka do majątku monarchy. Król wyrażał więc zgodę nie jako zwierzchnik państwa, lecz jako właściciel miasta. Do monarchy jako właściciela ziemskiego należało też prawo patronatu świątyni i to on z niego ustępował – w tym wypadku na rzecz klasztoru mstowskiego⁴⁰. Na zmniejszenie okręgu parafialnego musieli udzielić zgody również zarządcy dotychczasowej macierzystej parafii⁴¹, stąd przed wystawieniem dokumentu na parafię w Olsztynie potrzebna była aprobatą przełożonego klasztoru mstowskiego. O uzyskanie zgody i akceptacji tych osób musieli zabiegać przyszli parafianie olsztyńscy. W praktyce uczynił to w ich imieniu starosta J. Ocieski. Załatwienie sprawy wymagało przeprowadzenia rozmów z kilkoma stronami. Stosowna okazja do tego nadarzyła się na zjeździe walnym w Piotrkowie.

Sejm piotrkowski, na którym decydowało się kilka ważnych spraw, głównie religijnych, rozpoczął obrady na początku lutego 1552 roku⁴². Obecni byli na nim król Zygmunt August, starosta Jan Ocieski, abp Mikołaj Dzierzgowski – kościelny zwierzchnik klasztoru i parafii we Mstowie, a także biskup krakowski Andrzej Zebrzydowski, którego obediencji podlegał teren Olsztyńka. Obecność trzech wymienionych dostojników jest potwierdzona na liście królewskich dokumentów wydanych 26 lutego w Piotrkowie⁴³. Warto zaznaczyć, że J. Ocieski tego samego dnia uzyskał nominację na urząd kanclerski⁴⁴, który faktycznie sprawował od października 1550 roku jako podkanclerzy w związku z nieobsadzeniem kanclerstwa po śmierci Samuela Maciejewskiego⁴⁵. Dla szybkiego i pomyślnego załatwienia sprawy znaczenie mogło mieć podobne stanowisko polityczne kanclerza i arcybiskupa. Obaj należeli do stronnictwa katolickiego i narodowego, obaj byli stronnikami królowej Bony, choć później zbliżyli się do króla. Pozycja J. Ocieskiego w otoczeniu królewskim z pewnością ułatwiała mu aprobatę monarchy dla oddania

³⁹ AKKS, perg. 155: *Actum et datum Pÿothrcouie, die Veneris XXVI Februarii anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo secundo.*

⁴⁰ Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 301-312; Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 167-173.

⁴¹ Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej*, s. 274-275; tenże, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 51.

⁴² *Sejmy w dawnej Rzeczypospolitej*, oprac. Z. Wdowiszewski, w: *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 2007, s. 482; S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław 2004, s. 60-61, 84-86.

⁴³ AGAD, MK 80, k. 149-150; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Dypl. 359; *Katalog zbioru dokumentów pergaminowych Biblioteki Jagiellońskiej*, oprac. K. Nabiałek, W. Świeboda, M. Zdanek, przy współpracy R. Tatarzyńskiego, red. K. Nabiałek, Kraków 2014, t. 1, s. 322-323. W listach świadków obu królewskich dokumentów wymieniono też kilka osób, które występują w testacji dokumentu Mikołaja Dzierzgowskiego dla Olsztyńka. Są więc wojewodowie: łączycki – Mikołaj Jarand z Brudzewa, mazowiecki – Jan Dzierzgowski (brat arcybiskupa Mikołaja), rawski – Andrzej Sierpski z Gulczewa oraz kasztelan gnieźnieński Erazm z Kretkowa.

⁴⁴ *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. zbiorowe, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, nr 209; AGAD, MK 80, k. 150v; MK 82, k. 3-3v.

⁴⁵ Sucheni-Grabowska, *Ocieski Jan*, s. 508.

kościół w mieście królewskim pod patronat klasztoru. Z pewnością wzajemne porozumienie ułatwiało również pochodzenie obu dostojników – inicjatora fundacji J. Ocieskiego i decydującego o erekcji M. Dzierzgowskiego – z rodu Jastrzębców⁴⁶.

Z faktu wydania dokumentu w czasie sejmu, gdy spotkały się tam osoby, które miały wpływ na powołanie parafii, można wnioskować, że właśnie na zjeździe w Piotrkowie w lutym 1552 roku J. Ocieski przedstawił sprawę królowi i arcybiskupowi i uzyskał zgodę obu na realizację zamierzenia. Jest niemal pewne, że o tych planach powiadomiono również biskupa krakowskiego A. Zebrzydowskiego, który uczestniczył w obradach. Nie ma powodu do przypuszczeń, że go pominięto. Nowa parafia funkcjonowała potem w diecezji krakowskiej, co poświadczają późniejsze wizytacje. Można wręcz uznać, że erygowanie parafii było korzystne tak dla A. Zebrzydowskiego, jak i dla M. Dzierzgowskiego. Decyzją tą usuwany był problem podziału jurysdykcyjnego parafii mstowskiej na dwie diecezje, przynajmniej dla części spornego terenu.

Z rozbudowanej formuły narracyjnej dokumentu erekcyjnego można próbować zrekonstruować okoliczności towarzyszące podjęciu decyzji o powołaniu parafii. Wynika z niej, że niedługo po rozpoczęciu obrad sejmu, najpewniej na początku lutego 1552 roku, do Piotrkowa wezwany został prepozyt konwentu mstowskiego w celu ustosunkowania się do planów wydzielenia części obszaru parafii podległej klasztorowi i powołania placówki filialnej. Początkowo nikt z klasztoru nie stawił się na pozew, aż wreszcie w dniu wydania dokumentu, a więc 26 lutego, przybył wyznaczony i w pełni upoważniony przez prepozyta i konwent mstowski współbrat Franciszek, kaznodzieja⁴⁷. W imieniu konwentu, na podstawie pełnomocnictwa, wyraził zgodę na utworzenie parafii i przekazanie na jej utrzymanie dziesięciny snopowej z Turowa, dotąd należącej do uposażenia parafii mstowskiej. Klasztor uzyskał w zamian prawo patronatu, o którego zakresie będzie w dalszej części artykułu.

Powody powołania parafii podane w treści dokumentu abp. M. Dzierzgowskiego wydają się stereotypowe, tj. mają podobną postać jak w innych dokumentach erekcyjnych. Za zwrot formularzowy, często obecny w dokumentach ustanawiających parafie, należy uznać wskazanie znacznego oddalenia miasta oraz wsi królewskich: Przymiłowice, Kusięta i Turów od dotychczasowego kościoła, do którego dotarcie jest utrudnione zwłaszcza zimą⁴⁸. Podobnie można ocenić ciąg

⁴⁶ K. Hartleb, *Jan z Ocieszyna Ocieski. Jego działalność polityczna i dyariusz podróży do Rzymu 1501-1548*, Lwów 1917, s. 239-274; W. Pociecha, *Dzierzgowski Mikołaj*, w: PSB, t. 6, red. W. Konopczyński, Kraków 1948, s. 145-150; Sucheni-Grabowska, *Ocieski Jan*, s. 507-508; też, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1, *Geneza ruchu egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 58-64; Cynarski, *Zygmunt August*, s. 30, 68.

⁴⁷ AKKS, perg. 155; Łatak, *Placówki filialne*, s. 194.

⁴⁸ AKKS, perg. 155: „(...) quod cum ipsi oppidani et villae circumiacentes videlicet Przemylouyce, Cussziatha et Thurouo, ob loci distantiam ad ecclesias parrochiales in Msthow, ad quam ex antiquo iure parrochiali spectare et pertinere consueverunt, commode presertim brumali aliisque ab intemperie mala affectis temporibus ad audiendum Verbum Dei et alia divina officia [s] unde ad frugem melioris vitae adduci possent convenire nequeunt”. Ten fragment narracji przytoczył za wpisem w kopiańskim mstowskim ks. K. Łatak (*Placówki filialne*, s. 194, przyp. 4). Powtarzam

dalszy narracji, w którym jako argumenty za powstaniem parafii wskazano śmierć wielu niechrzczonych dzieci oraz problemy ze spowiedzią i dostarczeniem wiatyku umierającym. Nie oznacza to bynajmniej, że przedstawione okoliczności są nieprawdziwe. Są to sprawy oczywiste. Bardzo rozsądnie brzmi zwłaszcza argument o wpływie na poprawę życia duchowego mieszczan utworzenie stałej rezydencji plebana w ich mieście⁴⁹. Chodzi jednak o realną ocenę sytuacji. Od kościoła w Mstowie wymienione cztery miejscowości były oddalone odpowiednio: Olsztynek i Przymiłowice – ok. 9 km, Kusięta – ok. 6 km, Turów – ok. 7 km. Jak na warunki polskie nie były to wcale duże odległości. Wypada przy tym zauważyć, że podobnie było w XIV-XV wieku. Nie wzięto ich jednak pod uwagę, gdy tworzono parafię w Zrębicach. Powstała ona najpóźniej w 1334 roku, a zapewne jeszcze za Władysława Łokietka, we wsi monarszej, należącej do starostwa olsztyńskiego⁵⁰. Tymczasem z Przymiłowic i Turowa do kościoła w Zrębicach było znacznie bliżej (z Przymiłowic – 4 km, z Turowa – 5 km) niż do Mstowa, a do Olsztyńska trzeba było pokonać podobną odległość (z Przymiłowic – 3, a z Turowa – 4 km). W wypadku przesunięcia kościoła parafialnego z Mstowa do Olsztyńska wyraźna poprawa następowała przede wszystkim dla mieszkańców samego miasta, co oczywiste, oraz Przymiłowic. Dla kmieci z Turowa i z Kusiąt do Olsztyńska było tylko nieznacznie bliżej niż do Mstowa. Ponadto w wypadku Turowa bliżej od mstowskiej – prócz Zrębic – była utworzona co najmniej w drugiej połowie XIV wieku parafia w szlacheckim Żurawiu⁵¹, oddalona o ok. 6 km.

Wreszcie wypada zauważyć, że argument odległości byłby znacznie bardziej zasadny w odniesieniu do innej wsi królewskiej w starostwie olsztyńskim, sąsiadującej zarówno z Turowem, jak i Przymiłowicami – Bukowna, usytuowanej od Mstowa najdalej (ok. 9 km). A właśnie ta wieś nie została przyłączona do olsztyńskiej fary i pozostała w parafii mstowskiej, formalnie prawdopodobnie

cytat według oryginału ze względu na błędy w transkrypcji. Sprawa odległości od kościoła parafialnego podnoszona była w innych dokumentach erekcyjnych, np. w wydany w 1459 roku przez biskupa krakowskiego Tomasza Strzemińskiego dla parafii w Chruszczobrodzie: „(...) que preteritorum consideracione incolis villarum infrascriptarum propter longam loci distanciam et viarum incommoditates et discrimina ad earum ecclesias parochiales, quibus subiacebant”. Polska Akademia Umiejętności, *Materiały do Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski*, t. V, 1451-1506, oprac. W. Bukowski, F. Sikora, J. Wroniszewski, pod red. W. Bukowskiego, przy współpracy J. Szyszki, Kraków 2014, nr 376 (dawniej F 15), <http://www.kodeks.pau.krakow.pl/dokumenty.html> (dostęp: 26.04.2021).

⁴⁹ AKKS, perg. 155: „(...) et plerique sine baptismo parvuli ac sine penitentia et salutari viatico caeteri Christicolae frequentius decedunt, potissimum quum etiam oppidum illud parrochiali presbytero, qui incolis illius perpetuo cohabitaret carere non conveniat”. Łatak, *Placówki filialne*, s. 194, przyp. 4 (cytat według kopii).

⁵⁰ Po raz pierwszy parafia Zrębice (*Strabicz*) jest wzmiankowana w 1334 roku, gdy pleban oddał świętopietrze. Na przynależność wsi Zrębice do majątku królewskiego w chwili powołania parafii wskazuje królewskie prawo patronatu, poświęcone w wizytacjach biskupich. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKMKr), Akta wizytacji kapitulnych, sygn. AV Cap 15, k. 143; *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1, *Acta Camerae Apostolicae*, vol. I, 1207-1344, ed. J. Ptaśnik, Cracoviae 1913, s. 355; Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim*, s. 240.

⁵¹ Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim*, s. 240.

aż do XVIII wieku. Sprawa przynależności parafialnej Bukowna stanowi zresztą zagadkę, gdyż jest bardzo słabo udokumentowana źródłowo. Najstarsze właściwe źródła kościelne – zarówno tzw. *Liber beneficiorum* Jana Długosza, jak i wizytacje diecezji krakowskiej z XVI-XVII wieku – nie wymieniają tej wsi przy żadnej parafii. Pośrednio na przynależność parafialną wskazują wzmianki z lat 1502 i 1529, informujące, że z Bukowna oddaje się dziesięcinę klasztorowi mstowskiemu⁵². Przy parafii Mstów konsekwentnie odnotowywano Bukowno w rejestrach i rekognicjarzach poborowych z XVI i XVII wieku⁵³, ale wiadomo, że nie są to adekwatne źródła do rekonstrukcji administracji kościelnej⁵⁴. W tym konkretnym wypadku zresztą wartość informacji jest szczególnie mała, zważywszy, że źródła skarbowe z drugiej połowy XVI wieku, a nawet z wieku XVII do parafii mstowskiej zaliczają również trzy wsie, które przyłączono do fary w Olsztynku (Przymiłowice, Kusięta, Turów)⁵⁵. Po raz pierwszy jednoznacznie wskazano lokalizację parafialną Bukowna dopiero w wizytacji z 1739 roku, wiążąc ją z Olsztynem⁵⁶. Regularne wpisy ochrzczonych z Bukowna w najstarszej zachowanej metryce chrztów parafii Olsztyn przekonują, że co najmniej od początku XVIII stulecia mieszkańcy tej wsi traktowali olsztyński kościół faktycznie jako parafialny⁵⁷. Z Bukowna najbliższymi było zresztą nie do Olsztyńka (ok. 6 km), lecz do wspomnianego już kościoła w Zrębicach (ok. 4 km). Większe znaczenie od odległości miała raczej sytuacja majątkowo-prawna – wszystkie cztery osady przypisane do nowej parafii w 1552 roku należały do króla w starostwie olsztyńskim. Położony przy siedzibie starosty kościół stawał się naturalnym centrum. Nie z powodu odległości wzięły się więc zabiegi o utworzenie parafii.

Uważam, że starania o powołanie parafii w określonym czasie były podyktowane innymi względami. Sądzę, że powodem decyzji J. Ocieskiego był zamiar przyspieszenia formowania się miasta, czyli dokończenia jego lokacji. Dowodzi tego wystąpienie się przez niego u króla o przywilej dla Olsztyńka na cztery jarmarki, wydany również na sejmie w Piotrkowie, ale jeszcze wcześniej, w początkowej

⁵² F. Sikora, *Bukowno*, w: SHGKr, cz. 1, Warszawa 1985, s. 293.

⁵³ AGAD, ASK, oddz. IV, sygn. 6 (Rekognicjarz poborowy województwa krakowskiego z 1565 roku), k. 420v; ASK, oddz. I, sygn. 63 (Rekognicjarz poborowy województwa krakowskiego z 1576 roku), k. 158v-164; ASK, oddz. I, sygn. 119 (Rejestr poborowy województwa krakowskiego z 1580 roku), k. 180-181; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*, oprac. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna, S. Żyga, Wrocław 1956, s. 177-178; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1680 wraz z aneksem miast według rejestru z roku 1655*, oprac. E. Trzyna, S. Żyga, red. S. Inglot, Wrocław 1959, s. 178-179.

⁵⁴ I. Gieysztorowa, *Źródła pisane, w: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, cz. II, Komentarz, indeksy*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1973, s. 18-21; A. Laszuk, *Rejestry podatkowe z XVI-XVII wieku jako źródło do badań osadniczych i demograficznych województwa podlaskiego*, „Archeion”, 92 (1993) s. 54-55.

⁵⁵ Zob. przyp. 53.

⁵⁶ AKMKr, AV 26, s. 95.

⁵⁷ Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (dalej: AACz), sygn. KM 730 (Księga metryk chrztów parafii Olsztyn z lat 1705-1756); W. Właźlak, *Katalog mikrofilmów ksiąg metrykalnych z terenu diecezji częstochowskiej*, Częstochowa 2008, s. 210. Wpisy osób z Bukowna są już od 1705 roku.

fazie zjazdu, tj. 8 lutego 1552 roku⁵⁸. W tekście tego przywileju wprowadzono nie ma wprost informacji, że starania podjął J. Ocieski⁵⁹, ale fakt, że dyplom podlegał jego nadzorowi kancelaryjnemu, pozwala wnioskować o jego rozmowach z królem i głównym udziale w tym przedsięwzięciu⁶⁰. Widać tu troskę starosty olsztyńskiego o poprawę warunków w przekazanych mu rok wcześniej dobrach królewskich. Dokument erygujący parafię wydano niemal trzy tygodnie później, gdyż ta sprawa wymagała dłuższych rozmów i zaangażowania kilku stron, w tym uzyskania zgody klasztoru mstowskiego na uszczuplenie podległego mu okręgu parafialnego.

W dokumencie z 1552 roku, nadającym Olsztynkowi prawa parafialne i określającym uposażenie plebana, nie ma w ogóle odniesienia do sprawy lokacji miasta i do przeznaczenia w nim dla potrzeb kościoła nadania ziemskiego. Jest to zastanawiające. W 1631 roku podczas rewizji starostwa olsztyńskiego pleban olsztyński jako podstawę fundacji kościoła (pierwotną fundację) podawał dokument Kazimierza Jagiellończyka z 1488 roku, z późniejszymi transumptami królewskimi z lat 1504, 1549 i 1612⁶¹. Następnie okazał oryginał pergaminowy dokumentu M. Dzierzgowskiego z 1552 roku, którego regest sporządzono w rewizji dość dowolnie. Nie jest to proste streszczenie, a tym bardziej ekscerpt z oryginalnego tekstu. Pobrzmiewa w nim raczej tradycja ustna. Pojawia się tam bowiem informacja, że kościół w mieście został ufundowany przez J. Ocieskiego⁶². Uważam, że nie chodzi tu jedynie o wkład w erekcję parafii, do czego przecież kanclerz nie miał uprawnień, ale właśnie o fundację i wzniesienie budynku kościoła, dokonane jego sumptem⁶³.

Choć w dokumencie erekcyjnym nie odwoływano się do przywileju z 1488 roku, to z treści dyspozycji wynika, że tak król Zygmunt August, jak i abp M. Dzierzgow-

⁵⁸ AGAD, MK, t. 80, k. 107-108; Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 94; tenże, *Starostwo olsztyńskie*, s. 448.

⁵⁹ W narracji stwierdzono, że powodem wydania dokumentu były prośby przedstawione królowi przez jego niektórych doradców (senatorów) w imieniu mieszczan i mieszkańców miasta Olsztyńka („quia adducti intercessionibus quorundam ex consiliariis nostris, nomine oppidanorum et incolarum oppidi nostri Olschtinek apud nos interpositis”). MK, t. 80, k. 108.

⁶⁰ Z powodu nieobsadzenia urzędu kanclerza J. Ocieski, choć formalnie był podkanclerzem, to faktycznie pełnił funkcję zwierzchnika obu kancelarii. Przywilej na jarmarki został wydany z jego relacji, a ponadto zawiera formułę „datum per manus prefati magnifici Joannis Ocieski” oraz jego podpis. AGAD, MK, t. 80, k. 108.

⁶¹ Wpisy treści dokumentów z lat 1504 i 1549 są w adekwatnych tomach Metryki Koronnej (t. 21, k. 18v-19v; t. 77, k. 50v-54). Dokumentu z 1612 roku nie udało się odnaleźć, więc być może nie zarejestrowano go w księgach wpisów kancelarii królewskiej.

⁶² Zwróciłem na to uwagę we wcześniejszym tekście: Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 89.

⁶³ AGAD, ASK, dz. XLVI, sygn. 42, k. 20: „Reverendus Andreas Piwonski ad praesens plebanus Olstiniensis exhibuit deinde authenticum instrumentum ecclesiae praedictae serviens, reverendi domini olim Nicolai Dzierzgowski archiepiscopi Gnesnensi, quo docuit ex primaeva fundatione homines ex oppido Olstin et tribus villis Przemielowice nimirum, Kusięta et Turow ad templum Mstouiense antiquitus frequentare solere, sed cum fundata ecclesia in oppido Olstin per magnificum olim Joannem Ocieski cancellarium Regni et capitaneum Olstiniensem, praefatos oppidanos et villanos praedictos ecclesiam Olstiniensem noviter erectam ex consensu dici Sigismudi Augusti regis et memorati fundatoris frequentare, idem archiepiscopus ordinavit”.

ski znali jego postanowienia. Należy uznać, że dlatego właśnie król, a ostatecznie arcybiskup wyznaczili na uposażenie plebana dwa łany. Podkreślono, że nadał ten teren król Zygmunt August, ale dzięki staraniom kanclerza J. Ocieskiego. Nadanie ziemskie zostało podzielone zgodnie z obszarem miasta na trzy pola – pierwsze na południu, drugie na zachodzie i trzecie od północy. W dokumencie erekcyjnym opisano dość dokładnie ich położenie, co oznacza, że było to nadanie realne, związane z topografią osadnictwa. Niewątpliwie dostosowano rozmieszczenie gruntów ufundowanych dla kościoła do układu pól miejskich, przygotowanych do trójpolówki. Zaznaczono przy tym, że w miarę możliwości role mogą być poszerzone, m.in. przez wykorzenienie gruntu. Poniekąd jest to przesłanka wskazująca, że owe dwa łany były w możności, tj. do pozyskania w terenie⁶⁴. Wydaje się, że pisarz popełnił błąd, gdyż areał został czterokrotnie oszacowany na dwa łany – na początku, w ogólnym ujęciu i powtórzony przy opisie każdej z trzech części. Dawałoby to aż osiem łanów pól uprawnych i jest po prostu nierealne. Pisarz najpewniej zastosował niewłaściwą odmianę – *accusativus* (*duos laneos*) zamiast *genetivus* (*duorum laneorum*). Chodziło najpewniej o dookreślenie części łanów (tj. w pierwszym polu dwóch łanów itd.). Należy więc uznać, że właściwy wymiar nadania podano na początku, a więc dwa łany, podzielone na trzy pola. Fundacja została zrealizowana, o czym świadczy wizytacja z 1598 roku. Opisano w niej aktualny stan posiadania plebana, który odpowiada temu określone w dokumencie z 1552 roku, ale oddaje już sytuację własnościową z końca XVI wieku. Teren należący do uposażenia plebańskiego był najpewniej znacznie mniejszy niż przewidywane programowo dwa łany⁶⁵.

Drugą część uposażenia ufundował kanclerz J. Ocieski. Chodziło o mieszkanie dla księdza wraz z przylegającym otoczeniem. Stwierdzenie ks. K. Łatak, że w chwili erygowania parafii dom dla kapłana był już w Olsztynku wzniesiony, nie jest ściśle⁶⁶. Autor pominął kluczowy czasownik w cytacie z dokumentu, który jednoznacznie informuje, że plac wraz z domem i innymi budynkami kanclerz J. Ocieski zakupił dla plebana. Zatem plebanii nie wzniesiono, lecz wykorzystano

⁶⁴ Cytat według oryginału: AKKS, perg. 155; uzupełnienia zniszczonego tekstu według kopii BUW, rkps 27, s. 91-92: „(...) parrochiale ecclesiam prefatam erigendam et fundandam (...) atque illi pro dote et fundo primum duos laneos agrorum cum duobus hortis ab omnibus oneribus regiis et civilibus liberos in hereditate predicti oppidi Olshtin iacentes. In primo campo versus meridiem duos laneos inter semitas, quibus peccora oppidanorum praedictorum ad pascua pelluntur ex una et agrum Laurentii Zolendek ex altera partibus. Item in secundo campo ad occasum solis versus fluvium [Wartha] duos laneos [inter similes] semitas ex una et [agros] advocatiales ex altera partibus. Item in tertio campo ad septemtrionalem duos laneos inter Jacobi sartoris ex una et Martini Sthary burmysthrz agros ex altera partibus, [insimul sites] cum facultate et potestate ab eisdem laneis progressive iuxta placitum pre[sbyteri] parrochialis extirpando et erradicando [atque] agros ipsos in utilitatem suam et e[cclesiae] augendos per memoratum s[erenissimum] dominum nostrum [regem, opera] et diligentia [prefati] magnifici domini [Regni cancellarii per]petuo dotatum et donatum”.

⁶⁵ Podobnie jak wcześniej skłaniał się do szacunku określonego w lustracji z 1660 roku, według której areał plebana wynosił pół łanu. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 90-91.

⁶⁶ Łatak, *Placówki filialne*, s. 195.

istniejący już dom mieszczański⁶⁷. Był to osobisty wkład finansowy J. Ocieskiego w fundację.

Trzeci składnik uposażenia plebana wniósł klasztor mstowski, ustępując na rzecz nowej parafii z dziesięciny snopowej w Turowie. Przede wszystkim jednak klasztor zrzekał się wszystkich uprawnień parafialnych względem osad, które odąd miały podlegać olsztyńskiej farze⁶⁸.

Dla klasztoru erekcja nowej parafii, wbrew pozorom, była korzystna. Wprawdzie parafia mstowska traciła dziesięcinę snopową z Turowa, ale za to klasztor zyskiwał prawo prezenty i to ściśle powiązane personalnie z klasztorem. Przeor wraz z konwentem nie tylko miał prawo wskazywać kandydata na plebana, ale wybór ten został ograniczony do nominacji jednego ze współbraci z prepozytury mstowskiej⁶⁹. Warta jest wskazania obserwacja Artura Chojnackiego dotycząca obsady personalnej parafii przez członków klasztoru, który sprawował patronat. W diecezji krakowskiej do końca XV wieku na 86 parafii z patronatem zakonem tylko w 20 parafiach członkowie konwentu byli proboszczami. Dodajmy, że w zdecydowanej większości chodziło tu o zakony kanoniczne (w tym kanoników regularnych), a nie mnisze⁷⁰. Patronat kanoników regularnych z Mstowa dla parafii utworzonej w XVI wieku potwierdza utrzymanie się tej tendencji.

Z racji posiadania prawa prezenty, zawężonej personalnie do grona członków konwentu, nowa parafia, choć formalnie była odrębną placówką, stawała się faktycznie filią kościoła klasztorowego. Słusznie określił jej status ks. Łatak jako placówki filialnej, co zresztą jest zgodne z treścią dokumentu erekcyjnego i faktycznym późniejszym funkcjonowaniem parafii⁷¹. Klasztor dalej sprawował opiekę duszpasterską nad ludnością tego wydzielonego obszaru. Ekonomicznie konwent wręcz zyskiwał, bo choć teoretycznie tracił jedną dziesięcinę, to w rzeczywistości dalej ją pobierał, a ponadto miał prawo do jeszcze innych dochodów składających się na plebańskie uposażenie. Faktycznie więc zwierzchność nad

⁶⁷ AKKS, perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 92]: „(...) ac aream cum domo et aliis aed[ifici]s in eadem extractis per nominatum dominum Regni cancellarium [pro habitatione parochiali presbytero emptam]”. Być może dom plebana, podobnie jak w 1631 roku, znajdował się w rynku. AGAD, ASK, dz. XLVI, sygn. 42, k. 18v.

⁶⁸ AKKS, perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 92]: „[Necnon decimam manipularem ex villa Turowo provenientem, qua] ab antiquo ad parrochiale[m] ecclesiam conventus Msthouiensis pertinebat et cui ad effectum praesentis erectionis prefatus dominus praepositus cum suo conventu [Mstouiensis], ut praemissum est, apud acta nostra perpetuo cessit incorporandum, inviscerandum et suprascriptas villas cum omni iure parochiali et obventionibus universis parrochialibus illarum titulo et nomine dotis plebanalis per presbiterum parrochiale[m] seu plebanum ipsius ecclesiae in Olsthin pro tempore existente possidendum”.

⁶⁹ AKKS, perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 92]: „Ad quam quidem ecclesiam regendam et administrandam memoratus dominus praepositus pro tempore existens una cum suo conventu temporibus perpetuis unum de gremio sui fratrem, [matura litterarum scientia] praeditum [et] vita ac moribus conspicuum, qui sciret et possit gregem sibi commissum verbo et exemplo [erudire, in pres]byterum parrochiale[m] eligere, ponere et instituere debet”.

⁷⁰ A. Chojnacki, *Kościół pod zakonnym patronatem w średniowiecznej Małopolsce (XIII-XV w.)*, Kraków 2007 (kps w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie), s. 7, 121-129.

⁷¹ Łatak, *Placówki filialne*, s. 193-194.

parafią w Olsztynie stawała się klasztornym składnikiem majątkowym. Tym należy wyjaśnić przyczynę przechowania się w klasztorze dokumentu z 1552 roku i wpisania go do klasztornej księgi kopiarza⁷². Z badań A. Chojnackiego wynika, że wśród 86 wypadków wypełniania prawa patronatu przez klasztory w średniowiecznej diecezji krakowskiej tylko w dwóch z nich prawo patronatu miało związek z faktem podległości filialnej danego kościoła. W obu wypadkach chodziło jednak o kościoły prywatne (Bieruń, Wadowice)⁷³. W Olsztynie rzecz jest nieco inna – chodzi o utworzenie na terenie okręgu parafialnego nowej parafii, której centrum był kościół klasztorny.

Prepozyt został zobowiązany do wyznaczenia i wysłania do Olsztyńka na czwartą niedzielę wielkiego postu, tj. 27 marca 1552 roku, plebana, który miał zostać na miejscu i sprawować tam nabożeństwa. Był to warunek wykonania aktu erekcyjnego parafii⁷⁴.

W literaturze w zasadzie przyjęto pogląd, że arcybiskup gnieźnieński, wystawiając dokument erygujący parafię olsztyńską, naruszył prawa biskupa krakowskiego. Przekonanie to opiera się na obowiązującym po 1456 roku nowym podziale między diecezjami, zgodnie z którym nowy okręg parafialny powstawał na terenie diecezji krakowskiej. Nie wydaje się, żeby ten pogląd miał uzasadnienie. Skoro dokument erygujący parafię w Olsztynie wystawił arcybiskup gnieźnieński, a decyzja ta nie była kwestionowana, to należy uznać, że miał do tego uprawnienia. Parafia Mstów należała do diecezji gnieźnieńskiej, więc podlegała jurysdykcji arcybiskupa. Skoro z tej parafii miała zostać wydzielona parafia filialna, to potrzebna była przede wszystkim zgoda zwierzchnika diecezjalnego parafii. Dodajmy, że w tym konkretnym przypadku był nim zarazem biskup i metropolita, a więc zwierzchnik polskiej prowincji kościelnej. Późniejsze fakty przekonują, że sprawa ta została jednak uzgodniona z biskupem krakowskim. Arcybiskup parafię utworzył i oddał prawo patronatu do niej prepozyturze mstowskiej. To prawo było stosowane już w krótkim czasie po utworzeniu parafii, w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku. Nie ma tu znaczenia brak pisemnej zgody biskupów krakowskich. Parafia Olsztyn od 1566 roku jest uwzględniana

⁷² Dobrze zakres klasztornych uprawnień określają noty dorsalne znajdujące się na pergaminie: „Super plebaniam in Olsztyn”, „Privilegium super Plebaniam in Olsztyn” (AKKS, perg. 155). A. Chojnacki zaobserwował, że dokumenty fundacyjne i erekcyjne dotyczące parafii pod klasztornym prawem patronatu dość rzadko zachowywały się w archiwach klasztornych. Zob. Chojnacki, *Kościół pod zakonnym patronatem*, s. 74-75; tenże, *Klasztorny patronat wobec potrzeb patronackiego kościoła. Wybrane aspekty na przykładzie kościołów średniowiecznej Małopolski*, w: *Klasztor w kościele średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa-Wrocław-Opole 2010, s. 294-295.

⁷³ Chojnacki, *Kościół pod zakonnym patronatem*, s. 89-90.

⁷⁴ AKKS, perg. 155; [BUW, rkps 27, s. 92]: „Hanc autem erectionem in executionem ponendum praesbyterum huiuscemodi pro dominica Letare proxima illic dominus praepositus ad manendum et divina officia [s] [suprascripta] peragendum designare et statuere debebit et exnunc est obstrictus”.

w wizytacjach diecezji krakowskiej, a przy tym od 1598 roku zaznacza się, że klasztor mstowski ma do niej prawo patronatu⁷⁵.

W dokumencie erekcyjnym parafii olsztyńskiej nie ma wzmianki o kościele. Uważam ten brak za znaczący i postaram się wyjaśnić tę kwestię w punkcie 4.

3. Zasięg parafii Olsztynek (Olsztyn). Okręg parafialny

Nowa parafia miała obejmować miasto Olsztynek (Olsztyn) i sąsiadujące z nim trzy wsie od wschodu ku północy: Przymiłowice, Turów i Kusięta. W dokumencie z 1552 roku znajduje się pierwsza, a zarazem ostatnia informacja w źródłach proveniencji kościelnej, że teren obejmujący nowo utworzoną parafię przedtem należał do klasztornej parafii Mstów (*ex antiquo iure parochiali*). Milczenie średniowiecznych źródeł związanych z diecezją krakowską o przynależności parafialnej tych osad jest zastanawiające. Miejscowości te nie zostały odnotowane nawet w żadnym z tomów *Liber beneficiorum* J. Długosza, który przecież opisuje dzieje i uposażenie klasztoru mstowskiego. We wstępie wspomniałem, że do XIII wieku cała parafia mstowska najpewniej znajdowała się w diecezji krakowskiej. Pierwotna przynależność parafialna Przymiłowic, Turowa i Kusiąt do parafii mstowskiej wiąże się z ich wczesną genezą i brakiem innego kościoła parafialnego w pobliżu.

W odniesieniu do Olsztyńka sprawa jest niejasna. W chwili lokacji miasta, a więc w ostatniej ćwierci XV wieku, był już znacznie bliżej co najmniej jeden kościół parafialny, położony w dodatku w starostwie olsztyńskim (Zrębice). Dlaczego więc włączono teren miasta do okręgu parafialnego klasztornej parafii Mstów, choć w tym czasie były to już dwie różne diecezje? Wydaje się, że odpowiedź może ukrywać się w nazewnictwie stosowanym w źródłach kościelnych. We wszystkich dokumentach wydawanych przez duchownych parafia lokalizowana jest w Olsztynie. Dotyczy to tak dokumentu erekcyjnego parafii, jak i akt wizytacyjnych z XVI wieku (1552, 1566, 1598). Jednocześnie w dokumentach wydawanych przez kancelarię królewską oraz królewskich urzędników z tego samego czasu (1549, 1551, 1552, 1564, 1581, 1589) miasto konsekwentnie jest określane jako Olsztynek, zgodnie z nazwą nadaną mu w dokumencie lokacyjnym z 1488 roku. Ta sytuacja ulegnie zmianie dopiero w XVII wieku, gdy nazwa Olsztynek zaniknie, a toponim Olsztyn będzie wspólny dla miasta i zamku.

Dlaczego kancelarie kościelne podawały w XVI wieku tylko nazwę zamku, a ignorowały nazwę nowego miasta, choć przecież tam znajdował się kościół parafialny? Wydaje się możliwe, że punkt osadniczy, którym był zamek w Olsztynie, funkcjonujący co najmniej od XIII wieku (choć pod nazwą Przymiłowice), mógł formalnie być w okręgu parafii mstowskiej. Mieszkańcy grodu również podlegali w średniowieczu obowiązkowi mszalnemu⁷⁶. Wiadomo, że w zamku co

⁷⁵ AKMKr, AV Cap 1, s. 163-164; AV Cap 15, k. 129v; AV Cap 20, k. 63v. Nie ma zatem racji J. Laberschek, twierdząc, że dopiero Marcin Szyszkowski dokumentem z 1621 roku zaakceptował prawo patronatu klasztoru mstowskiego do parafii Olsztyn (Laberschek, *Średniowieczne dzieje*, s. 32, przyp. 32). Biskup krakowski wprowadził wówczas dodatkowe warunki, które musiał spełnić klasztorny nominat na plebana w Olsztynie. Samemu prawu konwentu do prezenty w dokumencie w ogóle nie kwestionowano. BUW, rkps 27, s. 93-94.

⁷⁶ Skierska, *Obowiązek mszalny*, s. 43-56, 69-87.

najmniej od XV wieku istniała kaplica. Jest dopuszczalna hipoteza, że powstała ona znacznie wcześniej i mogła podlegać zwierzchnictwu parafialnemu we Mstowie, podobnie jak inne pobliskie wsie królewskie. Być może ta zależność była jeszcze głębsza i duszpasterstwo w kaplicy sprawowali delegowani do tego celu zakonnicy mstowscy. Przy takim założeniu w naturalny sposób osada powstała przy zamku podlegałaby temu samemu prawu parafialnemu. Z punktu widzenia instytucji kościelnych nowy konsekrowany obiekt mógł być traktowany jako kontynuacja dawniej istniejącego i stąd nawiązanie do pierwotnej nazwy (Olsztyn), a nie do nowej (Olsztynek). Z braku dowodów ta próba wyjaśnienia niekonsekwencji nazwicznej musi pozostać hipotezą.

4. Najstarszy kościół w Olsztyнку

Data wybudowania kościoła, który spełniał funkcję ośrodka nowej parafii, nie jest znana. W przywileju z 1488 roku król zezwolił na wzniesienie w nowo lokowanym mieście kościoła i przeznaczył dla niego dwa łany. Brak podstaw, by uznać, że ten plan zrealizowano nie tylko w XV wieku, ale też w pierwszych pięciu dekadach wieku XVI, co starałem się uzasadnić w punkcie 2.

Na obszarze olsztyńskiego skupiska osadniczego nie był to jednak pierwszy obiekt sakralny. Co najmniej od XV wieku na terenie zamku funkcjonowała kaplica zamkowa. O budynku najstarszej kaplicy nic nie wiadomo. Są za to poświadczeni kapelani zamkowi – w 1433 roku, a może już w 1410 roku, potem w latach 1532-1534, 1551⁷⁷. Najpewniej do kaplicy odnosi się też wzmianka o ufundowaniu w 1502 roku przez królewicza Zygmunta Jagiellończyka, posesora starostwa olsztyńskiego, kielicha do Olsztyna⁷⁸. Jest prawdopodobne, że był to ten sam srebrny kielich, który poświadczono w wyposażeniu kaplicy zamkowej w inwentarzu z 1551 roku⁷⁹. Na przełomie lat 20. i 30. XVI wieku, staraniem Mikołaja Szydłowieckiego, zbudowana została nowa, murowana kaplica. Z 1551 ro-

⁷⁷ Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 294-295, 487.

⁷⁸ Z samego wpisu w rachunkach królewicza dowiadujemy się jedynie, że zapłacił on złotnikowi krakowskiemu za wykonanie kielicha do Olsztyna („Martino aurifabro (...) pro calice ad Olshtyn”). Nie sprecyzowano, co to za kielich i jakie konkretnie było jego przeznaczenie. Najbardziej prawdopodobna wydaje się kaplica zamkowa w Olsztynie. Dodajmy jeszcze, że kielich ten został opłacony 19 maja, czyli w dniu wyjazdu dworu królewicza z Krakowa do Głogowa, a trasa przejazdu wiodła przez Olsztyn. Cztery dni później (23 maja) Zygmunt rzeczywiście zatrzymał się w zamku, co poświadczają rachunki. Wypada w tym miejscu wyjaśnić, że od 31 marca 1502 roku, w wyniku układów z królem Aleksandrem Jagiellończykiem, Zygmunt został tenentariuszem starostwa olsztyńskiego. Pobyt w Olsztynie książę głogowski połączył podróż z formalną inauguracją swych rządów w starostwie olsztyńskim (odwiedził wówczas również należącą do starostwa Częstochowę). *Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opawského, nejvyššího hejtmana Slezska a Lužic, z let (1493) 1500-1507: kritická edice pramene*, ed. P. Kozák, Praha-Opava 2014, s. 187, 191; A. Pawiński, *Młode lata Zygmunta Starego*, Warszawa 1893, s. 134-137; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 449; P. Kozák, *Mezi centrem a periferií: Itinerář pozdějšího krále Zikmunda I. Starého z doby jeho pobytu v Uhrách a v českých zemích (1498-1507)*, w: *Jagiellonowie i ich świat. Dynastia królewska w drugiej połowie XV i w XVI wieku*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2018, s. 139.

⁷⁹ AGAD, ASK, oddz. LVI, sygn. O-2, k. 171-171v; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 295.

ku znamy opis jej wyposażenia. Prawdopodobnie w tym obiekcie mieszczanie olsztyńscy u schyłku XVI wieku uczestniczyli w Mszy św. w związku z odbudową kościoła w mieście⁸⁰. Ta informacja jest bardzo istotna, gdyż – jak się wydaje – pozwala postawić hipotezę, że również w początkowym okresie rozwoju miasta jego mieszkańcy brali udział w nabożeństwach w kaplicy zamkowej. Tę hipotezę wzmacnia brak wzmianki o kościele w nowo formującej się osadzie Olsztynek. Nie wiemy, kiedy najstarsza świątynia powstała.

W dokumencie erekcyjnym z 1552 roku nie ma mowy o budynku kościoła. Nie da się stwierdzić z pewnością, że go wówczas nie było, tak jak nie można dowodzić, że już był zbudowany w chwili tworzenia parafii. Z jednego sformułowania można jednak domyślać się, że budynek ten miał dopiero powstać. Chodzi o stwierdzenie z tekstu dokumentu, że kościół parafialny w mieście będzie filią kościoła klasztornego. Jest tu mowa o przyszłym kościele⁸¹. Oczywiście może to być zwrot stylistyczny, w dodatku uwzględniający następstwo czasów: fragment ten odnosi się do stawienia się przedstawiciela klasztoru na wniosek (pozew) kanclerza i mieszkańców miasta zabiegających o ustanowienie kościoła parafialnego.

Zdaniem ks. K. Łataka skoro w dokumencie erygującym parafię „(...) nie nadmieniono o budowie kościoła, to przyjąć należy, że w 1552 r. kościół już stał, niezależnie od kaplicy zamkowej⁸²”. Wolno nie zgodzić się z tą argumentacją, gdyż liczne przykłady wskazują na odwrotną praktykę. W zachowanych dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych najczęściej wzmiankowany jest budynek kościelny albo podawane jest jego wezwanie. Zwykle też nawiązywano do wcześniejszego aktu wyznaczającego uposażenie świątyni, jeżeli był wydany. Tak było m.in. w dokumentach erygujących parafie w diecezji krakowskiej: w Chomentowie z 1331 roku⁸³, Dobrowodzie z 1345 roku⁸⁴, Niepołomicach z 1350 roku⁸⁵, Tłuczniu z 1353 roku⁸⁶, Chodowie z 1381 roku⁸⁷, Wysokiem z 1413 ro-

⁸⁰ Taką informację w 1631 roku podał rewizorom mieszczanin olsztyński: „(...) kaplica była dobra i tam Mszy Świętej słuchowalichmy kiedy kościół budowano w Olstlinie, jest temu pod trzydzieści plus vel minus lat”. AGAD, ASK, dz. XLVI, sygn. 42, k. 16v; J. Borowska-Antoniewicz, M. Antoniewicz, *Opis zamku Olsztyn sporządzony przez rewizorów królewskich w 1631 r.*, „Ziemia Częstochowska”, 26 (1999) s. 197; Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 295.

⁸¹ AKKS, perg. 155: „(...) comparens, ad hoc praefato magnifico domino cancellario vocato et oppidanis villanisque praedictis petentibus in erectionem dictae parochialis ecclesiae in Olsthin futurae ecclesiae conventualis Msthouiensis filiae”.

⁸² Łatak, *Placówki filialne*, s. 196.

⁸³ W dokumencie z 1331 roku jest mowa nie tylko o wezwaniach kościoła, ale też o jego wcześniejszym zbudowaniu. J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem*, Marjówka 1930, s. 419-421; Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze*, s. 123.

⁸⁴ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickim*, Marjówka 1929, s. 351-352; Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze*, s. 125.

⁸⁵ *Kodex dyplomatyczny Polski*, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, nr 103; F. Sikora, *Kłaj*, w: SHGKr, cz. 2, Wrocław-Kraków 1989-1993, s. 558.

⁸⁶ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej: KDM), t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876, nr 234; Chachaj, *Rozwój sieci*, s. 222.

⁸⁷ KDM, t. 3, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887, nr 922; Poniewozik, *Rozwój sieci*, s. 7.

ku⁸⁸, Klimontowicach z 1418 roku⁸⁹, Ostrowie z 1442 roku⁹⁰, Biskupicach z 1453 roku⁹¹ i Chruszczobrodzie (ziemia siewierska) z 1459 roku⁹². Podobnie w diecezji poznańskiej: w Skokach z 1373 roku⁹³, Siedlcu (powiat kościański) z 1401 roku⁹⁴, Rzeszotarzewie z 1401 roku⁹⁵ i Drzeczkwowie z 1447 roku⁹⁶. W wypadku erekcji parafii w Rydzynie w diecezji poznańskiej (powiat kościański), gdzie w 1410 roku do rangi kościoła parafialnego podniesiono kaplicę istniejącą na terenie parafii Dąbcze, choć w dokumencie bp. Wojciecha Jastrzębca nie podano jej wezwania, to zaznaczono, że kaplica już wcześniej była ufundowana i erygowana za zgodą poprzednich biskupów⁹⁷.

W dokumencie tworzącym parafię w Olsztynku z 26 lutego 1552 roku takiej wzmianki nie ma, co raczej świadczy o braku budynku kościoła. Z drugiej strony przeciwnego argumentu zdaje się dostarczać polecenie abp. M. Dzierzgowskiego, zawarte w końcowej części dyspozycji, aby klasztor w ciągu miesiąca skierował do Olsztyńka wybranego już plebana w celu zamieszkania tam i rozpoczęcia sprawowania nabożeństw⁹⁸. Skoro pleban miał niemal natychmiast objąć parafię, może jednak była tam już świątynia? Tu jednak można dopuścić sytuację, że miejscem sprawowania liturgii mogła być tymczasowo kaplica. Mieszkanie plebana miało być zapewnione dzięki zakupowi domu na plebanię przez J. Ocieskiego, o czym już wspominałem⁹⁹. Być może powodem tak szybkiego skierowania plebana do rezydencji w mieście było przeznaczenie dla niego zadania nadzorowania budowy kościoła i organizacji nowej parafii. Kanclerz nie miał możliwości czuwania nad tym procesem.

Argumentem najważniejszym dla określenia czasu powstania kościoła parafialnego w Olsztynku jest wskazana już tradycja, utrwalona przekazem z 1631 roku, przypisująca tę fundację kanclerzowi J. Ocieskiemu. Nominację na starostwo olsztyńskie uzyskał on 19 stycznia 1551 roku, bezpośrednio po śmierci poprzednika na tym urzędzie¹⁰⁰. Dokument erygujący parafię wydano rok później. Wydaje

⁸⁸ *Zbiór dokumentów małopolskich* (dalej: ZDM), cz. 5, wyd. I. Sułowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1970, nr 1258; *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983, s. 279.

⁸⁹ ZDM, cz. 5, nr 1299; *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, s. 101.

⁹⁰ ZDM, cz. 3, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1969, nr 630; *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, s. 170.

⁹¹ *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, s. 30.

⁹² Polska Akademia Umiejętności, *Materiały do Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski*; F. Sikora, *Chruszczobród*, w: SHGKr, cz. 1, s. 379.

⁹³ KDW, t. 6, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Poznań 1982, nr 240; K. Górską-Gołaską, *Potrzanowo*, w: SHGPoz, cz. 3, Poznań 1993-1999, s. 799.

⁹⁴ KDW, t. 7, nr 404; T. Jurek, *Siedlec*, w: SHGPoz, cz. 4, s. 366.

⁹⁵ KDW, t. 7, nr 402-403; P. Dembiński, *Rzeszotarzewo*, w: SHGPoz, cz. 4, s. 259.

⁹⁶ K. Górską-Gołaską, *Drzeczkwowo*, SHGPoz, cz. 1, Poznań 1982-1985, s. 412-413.

⁹⁷ KDW, t. 11, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek, I. Skierska, Poznań 1999, nr 1876; T. Jurek, *Rydzyń*, w: SHGPoz, cz. 4, s. 243.

⁹⁸ Zob. przyp. 74.

⁹⁹ Zob. przyp. 67.

¹⁰⁰ Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*, s. 558.

się mało prawdopodobne, by kościół powstał jeszcze w 1551 roku, jak przyjął ks. K. Łatak, którego zdaniem „wystarczyło zatem kilka letnich i wiosennych miesięcy, by wznieść i w miarę urządzić kościół”¹⁰¹. Dla poparcia tej wątpliwej tezy należało wskazać choć jeden analogiczny przykład tak błyskawicznie zrealizowanej inwestycji. Wydaje się mało prawdopodobne, aby przy ówczesnej technice wzniesiono budynek sakralny zaledwie w kilka miesięcy¹⁰². Nierealnie przedstawia się to zresztą zwłaszcza w tej konkretnej sytuacji. Jak to możliwe, że wcześniej w Olsztynku, pomimo formalnej królewskiej zgody, kościół nie powstał przez 60 lat, a nagle zbudowano go w kilka miesięcy?

Oceniając zaś sprawę realnie, trzeba podkreślić, że dla J. Ocieskiego funkcja starosty olsztyńskiego była urzędem mniejszej wagi. Z zasady starostowie olsztyńscy nie rezydowali w zamku, a w ich imieniu zarząd starostwa sprawowali zastępcy – podstarościowie. Jan Ocieski był przede wszystkim jednym z najważniejszych dostojników państwowych, kierującym wówczas obu kancelariami królewskimi (z powodu nieobsadzenia urzędu kanclerza), a więc ściśle współpracującym z królem przy prowadzeniu polityki wewnętrznej i zagranicznej. Z tego powodu przebywał głównie w Krakowie lub w miejscach, gdzie rozgrywały się istotne dla państwa sprawy. Do Olsztyna przyjeżdżał rzadko, choć z braku źródeł nie znamy szczegółów jego itinerariów. Drogą analogii można przyjąć, że podobnie jak inni starostowie zatrzymywał się tu przy okazji podróży urzędowych, np. jadąc z Krakowa na sejm do Piotrkowa¹⁰³. Pierwszy sejm po objęciu przez niego starostwa olsztyńskiego obradował od 2 lutego do 11 kwietnia 1552 roku¹⁰⁴. Jest wysoce prawdopodobne, że J. Ocieski przyjechał do Olsztyna po raz pierwszy dopiero

¹⁰¹ Łatak, *Placówki filialne*, s. 195.

¹⁰² Według I. Młodkowskiej-Przepiórowskiej (*Odkrycie najstarszego kościoła pw. św. Jana w Olsztynie*) odkryte w trakcie badań archeologicznych fundamenty kościoła w Olsztynie wskazują, że przygotowano je dla konstrukcji drewnianej. Czas potrzebny na zbudowanie kościoła wiązał się z jednej strony z zaprojektowaniem obiektu, a następnie z jego wykonaniem. Istotne dla zaplanowania budowy było przygotowanie materiału. W kwestii sezonowania drewna zdania badaczy dziejów budownictwa drewnianego są podzielone, choć przy tym nie są poparte konkretnymi dowodami. Według Piotra Łopatkiewicza w późnym średniowieczu budowano „z drewna surowego, natychmiast po zgromadzeniu niezbędnej ilości budulca”. Z kolei zdaniem M. Bajon-Romańskiej budowniczo wie kościołów wykonywali zabieg sezonowania (przez co najmniej jeden rok), który wyrównywał wilgotność i obniżał ciężar drewna. P. Łopatkiewicz, *Drewniany kościół w Haczowie. Pomnik Światowego Dziedzictwa Kultury*, Kraków 2015, s. 20-21; M. Bajon-Romańska, *Jak budowano kościoły w średniowiecznej Małopolsce*, Wrocław 2008, s. 29-30.

¹⁰³ Zachowane rachunki Mikołaja Szydłowieckiego, podskarbiego wielkiego i starosty olsztyńskiego w latach 1508-1532, pokazują, że odwiedzał on dzierżone przez siebie zamki królewskie (Radom, Olsztyn, Oświęcim, Zator, Krzepice) najczęściej raz w roku, łącząc te wizyty z podróżami urzędowymi. Przykładowo: jadąc na sejm do Piotrkowa, który rozpoczął obrady 2 stycznia 1525 roku, zatrzymał się w ostatniej dekadzie grudnia 1524 roku w starostwach olsztyńskim i krzepickim. K. Nabiałek, *Problem obsady starostw w Oświęcimiu i Zatorze w latach 1522-1523. Przyczynek do badań nad rolą urzędu starosty w ustroju księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, w: *Silesia – Polonia – Europa. Studia historyczne dedykowane Profesorowi Idziemu Panicowi*, red. J. Sperka, Katowice-Bielsko Biała 2019, s. 381-382.

¹⁰⁴ *Sejmy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 482.

w styczniu 1552 roku, jadąc do Piotrkowa. Mógł wtedy osobiście zapoznać się z sytuacją w starostwie, w tym w podzamkowym mieście, a krótko potem podjąć działania. Ten tok rozumowania potwierdza wydanie dla Olsztyńka przywileju na jarmarki zaraz na początku sejmu, 6 lutego 1552 roku, o czym wspomniałem w punkcie 2. Również decyzja o powołaniu parafii i budowie tam kościoła musiała być poprzedzona trzeźwą oceną sytuacji. Mało zaś prawdopodobne jest podejmowanie budowy świątyni przed uzyskaniem dla tej inwestycji aprobaty króla i władz kościelnych. Jan Ocieski najpewniej uznał, że warunkiem wybudowania kościoła jest powołanie parafii.

W świetle przytoczonej argumentacji wydaje się więc wysoce prawdopodobne, że budowa kościoła nastąpiła najwcześniej po 26 lutego, a nawet po 27 marca 1552 roku, gdy w Olsztyńku zamieszkał pleban wyznaczony przez konwent mstowski. Odpowiedź na dalsze istotne pytania – kiedy rzeczywiście rozpoczęto prace budowlane i kiedy je zakończono – bez nowych źródeł musi pozostać otwarta.

Okoliczności powstania najstarszego obiektu sakralnego w Olsztyńku – kaplicy, kościoła – mogą też być bardziej złożone, niż to się z pozoru wydaje. Można to zilustrować dość podobnym do Olsztyńka pod pewnymi względami przypadkiem, który opisał Grzegorz Klebowicz. Chodzi o dobrze udokumentowaną fundację i erekcję parafii w nowo lokowanym mieście Tarnogrodzie na terenie diecezji przemyskiej¹⁰⁵.

Wygląd najstarszego kościoła w Olsztyńku niestety nie jest znany. W wizytacji bp. Filipa Padniewskiego z października 1566 roku jest tylko informacja o księdzu parafialnym, nie ma zaś wzmianki o kościele¹⁰⁶. Nie świadczy to bynajmniej o tym, że go nadal nie było. W tej bowiem wizytacji przy większości parafii z dekanatu lełowskiego podawano tylko krótkie informacje, głównie dotyczące zarządzających nimi duchownych¹⁰⁷. Z kolei drewniana, niekonsekwentna świątynia, którą opisano w wizytacji z 1598 roku jako jeszcze nie w pełni ukończoną, była najpewniej już drugą. Po raz pierwszy odnotowano wówczas wezwanie kościoła – św. Jana

¹⁰⁵ Podobnie jak dla Olsztyńka w przywileju lokacyjnym Tarnogrodu z 1567 roku nadano uposażenie dla parafii. Niedługo potem ustanowiono plebana, który jednak z braku świątyni parafialnej sprawował duszpasterstwo w kościele szpitalnym wybudowanym przy domu ubogich. Obiekty zostały poświęcone już w dwa lata po lokacji – w 1569 roku. Formalnie parafię powołano dopiero w 1598 roku. Dokument fundacyjny został wydany przez Jana Zamojskiego, który był wówczas starostą, na podstawie dokumentu lokacyjnego z 1567 roku, a kilka dni później biskup przemyski formalnie erygował parafię. Mieszczanie właśnie u starosty zabiegali o potwierdzenie przywilejów i wyznaczenie uposażenia dla plebana. Kościół parafialny był już więc wzniesiony jeszcze przed formalną erekcją. G. Klebowicz, *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVI wieku*, Lublin 2013, s. 9, 271-273.

¹⁰⁶ Notatka o plebanie jest formularzowa. Stanowi tylko potwierdzenie, że parafia była obsadzona. AKMKr, AV Cap 1, s. 163-164: „Olsthin parochum habet presbiterum praeterquam, quod peritum, verumetiam citra criminis suspicionem versantem, sacrosanctaque officia pure tractantem”.

¹⁰⁷ Dłuższą notę, zawierającą też informacje o budynkach kościelnych, poświęcono tylko kilku parafiom, głównie Lelowowi. Krótkie wzmianki, podobne jak dla Olsztyńka, sporządzono też dla pobliskich parafii: Zrębic, Częstochowy, Żurawia. AKMKr, AV Cap 1, s. 161-164. O zawartości wizytacji bp. F. Padniewskiego z lat 1565-1570 zob. T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510-1570*, „Nasza Przeszość”, 1 (1946) s. 57-72.

Chrzyciela, które – co ważne – odnosi się z pewnością również do pierwotnej świątyni¹⁰⁸. Patrocinia świątyni były trwałe i utrzymywały się nawet po dodaniu kolejnych świętych patronów¹⁰⁹. Choć wezwanie św. Jana Chrzyciela zaliczało się w późnym średniowieczu do stosunkowo częstych¹¹⁰, to wydaje się, że w wypadku Olsztyńka dostarcza ono kolejnego argumentu do wskazania fundatora kościoła w tym mieście. Można wiązać je z imieniem kanclerza Ocieskiego.

Opisany w 1598 roku obiekt z pewnością nie był najstarszym kościołem w Olsztyńku¹¹¹. W wizytacji z 1602 roku jednoznacznie stwierdzono, że kościół ten zbudowano cztery lata wcześniej z powodu zniszczenia poprzedniego. Nie chodziło tu o remont, ale gruntowną odbudowę¹¹². Nie ma żadnych podstaw, aby twierdzić, że nowy kościół zbudowano w roku następnym, tj. 1599¹¹³, podobnie jak brak powodów do przesunięcia czasu spisania wspomnianej wizytacji na 1603 rok. W nagłówku protokołu powizytacyjnego czterech dekanatów, w tym lełowskiego, podano jednoznacznie, że przegląd stanu parafii odbył się w 1602 roku¹¹⁴. Zresztą trudno wyobrazić sobie, żeby pomiędzy 1598 a 1599 rokiem kościół uległ zniszczeniu i od razu został odbudowany. Opisy świątyni z 1598 i 1602 roku przekonują, że chodzi o ten sam budynek, który przez cztery lata nieznacznie został poprawiony (m.in. ufundowano nowy ołtarz). Ksiądz K. Łatak słusznie zauważył, że w 1598 roku wizytator nie wskazywał na zły stan budynku¹¹⁵. Zaznaczono jednak wówczas w protokole, że kościół nie jest konsekrowany, co w wypadku świątyni zbudowanej około połowy tego stulecia powinno wydawać się zastanawiające.

Wypada zgodzić się z ks. K. Łataką, że najbardziej prawdopodobną przyczyną zniszczenia najstarszego olsztyńskiego kościoła był najazd wojsk arcyksięcia Maksymiliana Habsburga późną jesienią 1587 roku¹¹⁶. Przy tej wersji – obok

¹⁰⁸ AKMKr, AV Cap 15, k. 129v. Wcześniej błędnie podałem, że po raz pierwszy wezwanie kościoła olsztyńskiego notuje dopiero wizytacja z 1609 roku (Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 91).

¹⁰⁹ Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 431-432; J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002, s. 15-17.

¹¹⁰ Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 509-513; Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, s. 223-229.

¹¹¹ Niesłusznie tak przyjęli K. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 91, i K. Łatak, *Placówki filialne*, s. 198.

¹¹² AKMKr, AV Cap. 20, k. 63v: „ecclesia parochialis ab annis quatuor novier aedificata ob ruinam prioris”. Czasownik *aedificare* (*aedificare*) oznacza ‘budować’, ‘wznosić budowlę’. Gdyby chodziło o naprawę istniejącego obiektu, pisarz zastosowałby czasownik *renovare*, *reparare* lub *restuarare* względnie *reaedificare* (*reeedificare*). Rzeczownik *ruina* z kolei oznacza przede wszystkim ‘upadek’, ‘zawalenie się budynku’, ale też jego ‘uszkodzenie’. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 2, Warszawa 1953, kol. 289-290; t. 8, Kraków 2002-2006, kol. 52, 326-327, 333-335, 457, 584-585.

¹¹³ Łatak, *Placówki filialne*, s. 198.

¹¹⁴ Wbrew informacji podanej przez ks. K. Łatakę (*Placówki filialne*, s. 198) w wydanych dla zarządcy parafii w Zrębicach zaleceniach brak daty rocznej. AV Cap 20, k. 64v-65.

¹¹⁵ Łatak, *Placówki filialne*, s. 198.

¹¹⁶ Tamże. O okolicznościach najazdu na zamek w 1587 roku zob. K. Nabiałek, *Nowe spojrzenie na biografię Kaspra Karlińskiego herbu Ostoja*, „Ziemia Częstochowska”, 37 (2011) s. 43-49.

bardzo prawdopodobnych okoliczności zrujnowania kościoła – realny staje się też okres jego odbudowy, czyli ok. 10 lat. Wypada się tu zgodzić z interpretacją ks. K. Łataka, że właśnie o budowie kościoła u schyłku XVI wieku wspominał w 1631 roku burmistrz olsztyński, zeznając wówczas wobec rewizorów królewskich¹¹⁷. Na święzą i niedokończoną budowę wskazuje również fakt, że w latach 1598, 1602 i 1609 kościół nie był poświęcony, a nabożeństwa sprawowano za specjalną zgodą (*per licentiam*), najpewniej biskupa diecezjalnego¹¹⁸. Drugi kościół parafialny w Olsztynku został konsekrowany dopiero w 1633 roku, co poświadcza wizytacja z 1711 roku, ostatnia wzmiankująca tę świątynię¹¹⁹. Niebawem, w 1719 roku, kościół spalił się w pożarze miasta¹²⁰. Następna świątynia – trzecia w kolejności w Olsztynku – została już zbudowana w nowym miejscu. Być może powodem translokacji było zabezpieczenie jej przed pożarem, aby w przyszłości uniknęła losu dwóch poprzednich.

W wizytacjach nie zaznaczono faktu przeniesienia budynku kościoła w inne miejsce¹²¹. W efekcie wiedza o miejscu pierwotnego kościoła zatarła się. Niespodziewanie w trakcie badań archeologicznych, prowadzonych w związku z pracami remontowymi w Olsztynie, I. Młodkowska-Przepiórowska odkryła na terenie przylegającym do południowo-wschodniego narożnika rynku dawny cmentarz, a przy nim fundamenty budynku, który badaczka zidentyfikowała jako kościół. Dzięki temu po prawie 300 latach powróciła wiedza o tym, że po pożarze kościół przeniesiono z pierwotnego miejsca o kilkaset metrów. W naturalny więc sposób, przy braku źródeł pisanych, odpowiedzi na pytania o przeszłość mogą rozwiązać badania archeologiczne. Dalsze informacje o wyglądzie najstarszej olsztyńskiej świątyni parafialnej poznamy być może dzięki opracowaniu przez I. Młodkowską-Przepiórowską efektów badań archeologicznych. Już wstępne wnioski tej badaczki są niezwykle cenne. Ocena formy i kształtu fundamentów kościoła po-

¹¹⁷ Zeznał on, że było to „pod trzydzieści plus vel minus lat” (zob. przyp. 80). Niewłaściwie zinterpretowałem tę relację, bo nie chodziło tu z pewnością o ciągnącą się budowę najstarszego kościoła. Nabiałek, *Dzieje miasta Olsztynek*, s. 91.

¹¹⁸ Ten fakt jest istotny. Zgodnie z prawem kanonicznym Msze św. można było sprawować tylko w miejscu poświęconym albo na mocy zgody papieża, legata papieskiego lub lokalnego ordynariusza. Skierska, *Obowiązek mszalny*, s. 146-147.

¹¹⁹ „Oppidum (...) habens ecclesiam ligneam (...) in honorem s. Joannis Baptistae, consecratam anno 1633, erectam vero 1552”. AV 17, k. 29v. Łatak, *Placówki filialne*, s. 199.

¹²⁰ W najstarszej księdze metrykalnej parafii Olsztyn (ochrzczonych z lat 1705-1756) na stronie z wpisami za 1721 rok ówczesny proboszcz Franciszek Łęczyński sporządził notę kronikarską, w której opisał pożar miasta z 1 września 1719 roku, podczas którego spalił się również kościół. Miasto było wtedy niemal puste, gdyż mieszkańcy wraz z księdzem uczestniczyli w procesji do kaplicy św. Idziego w Zrębicach. Ogień ktoś wzniecił celowo („zapalono chcący, umyślnie”). Spaliło się niemal całe miasto, z wyjątkiem fragmentów zabudowy od zachodu i południa. AACz, sygn. KM 730, k. 17. Jako pierwszy podał ten fakt ks. J. Wiśniewski (*Diecezja częstochowska*, s. 269), ale bez wskazania źródła informacji. Około 1938 roku ks. Józef Michałowski, proboszcz olsztyński, na wyklejce przedniej okładki księgi ochrzczonych sporządził noty odsyłające do zapisów kronikarskich w księdze. Fotokopię wpisu opublikowano w: *Parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Olsztynie*, s. 19.

¹²¹ Nie znał miejsca pierwotnego kościoła również ks. J. Wiśniewski (*Diecezja częstochowska*, s. 269), choć widział, że po pożarze murowany kościół wzniesiono w oddaleniu od miasta.

twierdza drewnianą strukturę tej świątyni. Z kolei obecność dwóch różnych zapraw może świadczyć o naprawianiu fundamentów, a pośrednio wskazuje na odbudowę kościoła. Znaczące mogą być też szczegółowe wnioski archeologiczne w odniesieniu do cmentarza przykościelnego, datowanego zasadniczo na XVI-XVII wiek. Badaczka, opierając się na układzie pochówków, postawiła hipotezę, że cmentarz mógł być używany wcześniej (w XV lub w pierwszej połowie XVI wieku)¹²². Brak precyzyjnej datacji wyklucza jakieś pewne wnioski. Przy założeniu, że miejsce pochówków zostało założone dużo wcześniej, niż powołano parafię, można byłoby postawić hipotezę, iż powstał tam wcześniej również obiekt sakralny. Cmentarz mógł być też nekropolią dla mieszkańców zamku, same zaś egzekwie sprawowane mogły być w kaplicy zamkowej. Są to jednak zbyt daleko idące domysły.

5. Wnioski

Podjęta próba przedstawienia okoliczności powstania parafii i wybudowania najstarszego kościoła w małopolskim mieście Olsztynek (Olsztyn) nie przyniosła jednoznacznych odpowiedzi. Można mieć pewność, że parafia została utworzona na mocy dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego M. Dzierzgowskiego z 1552 roku. Nie ma podstaw, by twierdzić, że jej erygowanie dokonało się z naruszeniem uprawnień ordynariusza miejsca, tj. w tym wypadku biskupa krakowskiego. Nowa parafia powstała w wyniku wydzielenia jej z obszaru parafii mstowskiej, której siedziba usytuowana była w diecezji gnieźnieńskiej. Do ordynariusza z Gniezna należała więc zgoda na tę zmianę. Po utworzeniu samodzielnej parafii nie było sporów o jej przynależność diecezjalną. Wszystkie źródła po 1552 roku potwierdzają przynależność Olsztyńka (Olsztyna) do diecezji krakowskiej. Można więc bez ryzyka założyć, że erekcja nowej parafii została wcześniej uzgodniona z ówczesnym biskupem krakowskim A. Zebrzydowskim.

Starania o powołanie parafii podjął osobiście J. Ocieski, podkanclerzy pełniący też obowiązki kanclerza Królestwa Polskiego, a od 1551 roku starosta olsztyński. Jednym z powodów był z pewnością zamiar przyśpieszenia formowania się miasta, choć motywy religijne na pewno były tu równie ważne. Ponieważ J. Ocieski w dobrach królewskich był jedynie królewskim namiestnikiem (starostą), to do przeprowadzenia wszelkich zmian potrzebował zgody króla. Można uznać za wysoce prawdopodobne, że wszystkie uzgodnienia odnośnie do powołania parafii odbyły się w lutym 1552 roku na sejmie w Piotrkowie, na którym spotkali się wspomniani dostojnicy: król Zygmunt August, Jan Ocieski, Mikołaj Dzierzgowski oraz Andrzej Zebrzydowski. Po omówieniu sprawy między nimi wezwano do Piotrkowa również przedstawiciela klasztoru, którego zgoda była niezbędna do powołania parafii. Po jej uzyskaniu arcybiskup formalnie erygował nową parafię, wiążąc ją z konwentem mstowskim poprzez przekazanie mu prawa patronatu. Zakres prezenty był bardzo szeroki, gdyż klasztor uzyskał prawo ograniczenia nominacji do jednego z braci ze swego konwentu. Faktycznie powstała więc parafia filialna klasztoru mstowskiego.

¹²² Młodkowska-Przepiórowska, *Odkrycie najstarszego kościoła pw. św. Jana w Olsztynie* (w druku).

W erekcji olsztyńskiej parafii wyraźnie widać efekt kompromisu – za wyłączenie obszaru z parafii mstowskiej przekazano zakonnikom patronat, na co wyraził zgodę król. Arcybiskup gnieźnieński pomimo formalnego zatwierdzenia erekcji nie rościł sobie praw do zwierzchnictwa nad nową parafią. Jak pokazały późniejsze fakty, zarówno M. Dzierzgowski, jak i kolejni metropolici gnieźnieńscy respektowali jurysdykcję biskupów krakowskich nad terenem olsztyńskiej fary, zgodnie z literą wyroku z 1456 roku. Takie załatwienie sprawy dobrze świadczy o talentach dyplomatycznych kanclerza J. Ocieskiego.

Część pytań odnośnie do parafii i kościoła w Olsztynku musi nadal pozostać otwarta. Do odpowiedzi na nie potrzebne są nowe źródła – zarówno pisane, jak i inne, a zwłaszcza archeologiczne. Dotyczy to przede wszystkim budynków sakralnych. Nie można z pewnością stwierdzić, kiedy powstał najstarszy kościół w Olsztynie. Wszelkie uwagi na ten temat muszą pozostać na poziomie hipotez. Część ze stwierdzeń jest bardziej uprawniona, a inne mniej. Mało prawdopodobne wydaje się, by kościół został zbudowany w XV wieku, po wydaniu przywileju lokacyjnego miasta Olsztyńka z 1488 roku, w którym przewidziano dla tej świątyni uposażenie w postaci dwóch wolnych łąnów. Również niewiele wskazuje na podjęcie tej budowy w pierwszej połowie XVI wieku, skoro proces rozwoju miasta był na tyle powolny, że do 1532 roku osadę tworzyło 10 domów. Czy taką grupę osadników stać było na budowę kościoła? Można wprawdzie przyjąć, że koszty budowy ponieśli również kmiecie z trzech wsi przyłączonych później do parafii, ale byłby to argument *ex post* – do czasu formalnej zgody króla i zwierzchnika diecezji nie można było przewidzieć, jaki będzie obszar nowej parafii. Partycypować w budowie mogli mieszkańcy osad wiejskich dopiero po wydaniu dokumentu erekcyjnego z 1552 roku. Jednoznacznie wskazana aktywność J. Ocieskiego pozwala uznać za najbardziej prawdopodobne przypisanie właśnie temu dostojnikowi budowy pierwszego kościoła w Olsztynku. Ponieważ był starostą olsztyńskim od 1551 roku i musiał na wszystkie działania mieć zgodę królewską, wolno przyjąć, że rozpoczęcie prac w tym zakresie w ciągu roku było i tak szybkie. Teza ks. K. Łataka, że kościół wybudowano w kilka miesięcy w 1551 roku, nie tylko nie ma żadnego oparcia w źródłach, ale jest bardzo mało wiarygodna również z powodów praktycznych. Tradycja przypisuje fundację świątyni J. Ocieskiemu. Trudno wskazać powód, dlaczego J. Ocieski miałby zlecić natychmiastową budowę kościoła. Najprawdopodobniej w 1551 roku nie był nawet w Olsztynie i nie znał sytuacji. W dokumencie erygującym parafię nie ma wzmianki ani o budynku, ani o jego wezwaniu, zaś analogiczne dokumenty dla innych parafii te informacje notują. Najbardziej prawdopodobne wydaje się więc, że budowę pierwotnego kościoła w mieście Olsztyńku rozpoczęto po 26 lutego, a najpewniej po 27 marca 1552 roku. Jak długo trwały prace, jaki świątynia miała kształt i wyposażenie oraz kiedy ją poświęcono, tego niestety nie wiadomo. Można za to zdecydowanie stwierdzić, że najstarszy opis kościoła w Olsztynku, zachowany w wizytacji z 1598 roku, dotyczy już kolejnego budynku, wzniesionego po zniszczeniu pierwotnego.

Zagadkę czasu powstania najstarszego kościoła w mieście mogą pomóc rozwiązać – jak się wydaje – tylko dalsze badania archeologiczne i wypracowane na podstawie pozyskanego materiału wnioski. Pierwsze ich efekty przedstawiła I. Młod-

kowska-Przepiórowska w tekście prezentującym dokonane przez nią w 2012 roku odkrycie relikwii pierwotnego kościoła oraz cmentarza przykościelnego. Dzięki tym badaniom znany lokalizację pierwotnej świątyni w mieście.

Na wstępie wspominałem, że lokacje były zjawiskami tworzącymi parafię. Mogło być też odwrotnie – był to czynnik wzajemnie stymulujący. W wypadku Olsztyńka po formalnym ustanowieniu parafii nastąpił wyraźny rozwój miasta. W 1532 roku było tam 10 domów. W 1564 roku już co najmniej 24, w 1569 – prawdopodobnie 32, a wśród mieszkańców czterech nowo osiedlonych. W późniejszym czasie dynamika ta utrzymała się, skoro w 1631 roku miasto osiągnęło 103 budynki mieszkalne. Wygląda więc na to, że w drugiej połowie XVI stulecia wyraźnie zwiększyła się osadnicza atrakcyjność Olsztyńka. Choć dalej był to mały ośrodek, to faktycznie stał się miastem. Zaryzykuję opinię, że w dużej mierze przyczyniło się do tego powstanie tam parafii.

Osobne słowo należy się głównemu autorowi tego przedsięwzięcia – J. Ocieskiemu herbu Jastrzębiec. Bywa on różnie oceniany przez historyków. Wskazuje się z jednej strony na jego talent i pracowitość, dzięki którym zrobił niewątpliwie wielką karierę, zajmując bardzo ważną pozycję w życiu publicznym. Z drugiej strony nie bez podstaw zarzuca mu się bogacenie się przez wykorzystanie majątku królewskiego, w dodatku pozyskiwanego niezgodnie z prawem. W dziejach Olsztyńka odegrał on jednak rolę szczególną i niewątpliwie pozytywną. Miasto, ale i okoliczne wsie zawdzięczają mu powstanie parafii i kościoła. To on faktycznie stworzył warunki do dokończenia procesu lokacji Olsztyńka. Choć ocena intencji postaci historycznych należy do najtrudniejszych zadań badawczych, to zabiegi J. Ocieskiego o utworzenie parafii w Olsztyńku wyglądają na prawdziwie bezinteresowne. Wydaje mi się, że kierowała nim szczerą wiarą w Boga i chęć poprawy życia duchowego ludzi „uczciwych” i „pracowitych”, a pewnie przy tym i ich codziennego życia. Poświęcił czas i pieniądze na uzyskanie zgody króla i władz kościelnych na fundację oraz powołanie parafii. Konkretnym jego wkładem finansowym był zakup placu wraz z domem i innymi budynkami na mieszkanie dla plebana, co poświadcza dokument erekcyjny, oraz pokrycie kosztów budowy kościoła, o czym mówi tradycja. Materialnie J. Ocieski sam nic nie zyskał na powstaniu parafii, bo nawet nie zadbał o to, by prawo patronatu pozostało w rękach króla, a więc w praktyce starosta, lecz zgodził się (a może nawet miał wpływ) na oddanie go konwentowi mstowskiemu. Za to „zgromadził sobie skarby w niebie”.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Archiwum Konsystorza Gnieźnieńskiego, sygn. G. II. 1.

Akta Konsystorza Gnieźnieńskiego, sygn. A101, A102.

Dyplomy Gnieźnieńskie, sygn. Dypl. Gn. 779, 780, 781, 786.

Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (AACz), sygn. KM 730.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

Archiwum Skarbu Koronnego (ASK): oddz. I, sygn. 2, 63, 119; oddz. IV: sygn. 6, 21; oddz. XLVI: sygn. 42; oddz. LVI, sygn. O-2.

Metryka Koronna (MK), t. 14, 21, 77, 80, 82.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr)

Akta wizytacji kapitulnych, sygn. AV Cap 1; AV Cap 15; AV Cap 20.

Akta wizytacji biskupich, sygn. AV 17; AV 26.

Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu

Archiwum Kapituły Katedralnej i Kolegiackiej w Sandomierzu (AKKS), sygn. Perg. 155 (depozyt).

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Dypł. 359.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), rkps 27.

Polska Akademia Umiejętności, *Materiały do Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski*, t. V, 1451-1506, oprac. W. Bukowski, F. Sikora, J. Wroniszewski, pod red. W. Bukowskiego, przy współpracy J. Szyszki, Kraków 2014, <http://www.kodeks.pau.krakow.pl/dokumenty.html> (dostęp: 26.04.2021).

Źródła drukowane

Borowska-Antoniewicz J., Antoniewicz M., *Opis zamku Olsztyn sporządzony przez rewizorów królewskich w 1631 r.*, „Ziemia Częstochowska”, 26 (1999) s. 187-198.

Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. 1, 3, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876, 1887.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. 6, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Poznań 1982; t. 7, wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, Warszawa 1985; t. 11, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek, I. Skierska, Poznań 1999.

Kodex dyplomatyczny Polski, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858.

Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509-1551. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, Warszawa 2010.

Monumenta Poloniae Vaticana, t. 1, *Acta Camerae Apostolicae*, vol. I, 1207-1344, ed. J. Ptaśnik, Cracoviae 1913.

Pietrzyk Zdzisław, *Księga egzaminów do święceń w diecezji gnieźnieńskiej z lat 1563-1603*, Kraków 2009.

Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629, oprac. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna, S. Żyga, Wrocław 1956.

Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1680 wraz z aneksem miast według rejestru z roku 1655, oprac. E. Trzyna, S. Żyga, red. S. Ingot, Wrocław 1959.

Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opawského, nejvyššího hejtmána Slezska a Lužic, z let (1493) 1500-1507: kritická edice pramene, ed. P. Kozák, Praha-Opava 2014.

Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 3, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1969; cz. 5, wyd. I. Sułowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1970.

Opracowania

- Bajon-Romańska Małgorzata, *Jak budowano kościoły w średniowiecznej Małopolsce*, Wrocław 2008.
- Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz, *Starożytna Polska pod względem jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, Warszawa 1844.
- Borowska-Antoniewicz J., Antoniewicz M., *Opis zamku Olsztyn sporządzony przez rewizorów królewskich w 1631 r.*, „Ziemia Częstochowska”, 26 (1999) s. 187-198.
- Chachaj Jacek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68 (1997) s. 221-308.
- Chojnacki Artur, *Klasztorny patronat wobec potrzeb patronackiego kościoła. Wybrane aspekty na przykładzie kościołów średniowiecznej Małopolski*, w: *Klasztor w kościele średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa-Wrocław-Opole 2010, s. 193-310.
- Chojnacki Artur, *Kościół pod zakonnym patronatem w średniowiecznej Małopolsce (XIII-XV w.)*, Kraków 2007 (kps w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie).
- Cynarski Stanisław, *Zygmunt August*, Wrocław 2004.
- Demiński Paweł, *Rzeszotarzewo*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 4, Poznań 2008, s. 259-266.
- Gąsiorowski Antoni, *Notariusze publiczni w Wielkopolsce schyłku wieków średnich: katalog admisji w Gnieźnie i w Poznaniu 1420-1500*, Poznań 1993.
- Gieysztorowa Irena, *Źródła pisane*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, *Komentarz, indeksy*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1973, s. 17-22.
- Glemma Tadeusz, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510-1570*, „Nasza Przeszłość”, 1 (1946) s. 43-96.
- Górska-Gołaska Krystyna, *Drzeczkowo*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 1, Poznań 1982-1985, s. 411-413.
- Górska-Gołaska Krystyna, *Potrzeznowo*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 3, Poznań 1993-1999, s. 798-800.
- Hartleb Kazimierz, *Jan z Ocieszyna Ocieski. Jego działalność polityczna i dyariusz podróży do Rzymu 1501-1548*, Lwów 1917.
- Jurek Tomasz, *Rydzyna*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 4, Poznań 2001-2008, s. 241-246.
- Jurek Tomasz, *Siedlec*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 4, Poznań 2001-2008, s. 365-367.
- Katalog zbioru dokumentów pergaminowych Biblioteki Jagiellońskiej*, oprac. K. Nabiałek, W. Świeboda, M. Zdanek, przy współpracy R. Tatarzyńskiego, red. K. Nabiałek, Kraków 2014.
- Kiryk Feliks, *Pergaminy Archiwum Kapituły Sandomierskiej*, Sandomierz 2002.
- Kozák Petr, *Mezi centrem a periferií: Itinerář pozdějšího krále Zikmunda I. Starého z doby jeho pobytu v Uhrách a v českých zemích (1498-1507)*, w: *Jagiellonowie i ich świat. Dynastia królewska w drugiej połowie XV i w XVI wieku*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2018, s. 117-171.
- Kumor Bolesław, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002.
- Kumor Bolesław, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, [cz. 1] „Prawo Kanoniczne”, 5 (1962) nr 3-4, s. 175-231; [cz. 2], „Prawo Kanoniczne”, 6 (1963) nr 3-4, s. 441-534.

- Kurtyka Janusz, *Posiadłość, dziedziczność i prestiż. Badania nad późnośredniowieczną i wczesnonowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce (XIV-XVII wieku)*, „Roczniki Historyczne”, 65 (1999) s. 161-194.
- Kurzeja Jerzy, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne”, 27 (1979) z. 2, s. 15-37.
- Laberschek Jacek, *Mstów – klasztor*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 5, Kraków 2016, s. 14-29.
- Laberschek Jacek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.*, w: *Księga jubileuszu stulecia Diecezji Kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 231-246.
- Laberschek Jacek, *Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego Mstowa*, Kraków 2014.
- Laszuk Anna, *Rejestry podatkowe z XVI-XVII wieku jako źródło do badań osadniczych i demograficznych województwa podlaskiego*, „Archeion”, 92 (1993) s. 49-61.
- Łatak Kazimierz, *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 193-223.
- Łopatkiewicz Piotr, *Drewniany kościół w Haczowie. Pomnik Światowego Dziedzictwa Kultury*, Kraków 2015.
- Młodkowska-Przepiórowska Iwona, *Odkrycie najstarszego kościoła pw. św. Jana w Olsztynie*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego”, 2022 (w druku).
- Nabiałek Karol, *Działalność finansowa Pawła Olsztyńskiego ze Szczekocin herbu Odrowąż. Przyczynek do aktywności gospodarczej możnych małopolskich w XV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 6[10] (2014) s. 286-303.
- Nabiałek Karol, *Dzieje miasta Olsztynek koło Częstochowy od założenia do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 129 (2002) s. 75-96.
- Nabiałek Karol, *Nowe spojrzenie na biografię Kaspra Karlińskiego herbu Ostoja*, „Ziemia Częstochowska”, 37 (2011) s. 21-60.
- Nabiałek Karol, *Problem obsady starostw w Oświęcimiu i Zatorze w latach 1522-1523. Przyczynek do badań nad rolą urzędu starosty w ustroju księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, w: *Silesia – Polonia – Europa. Studia historyczne dedykowane Profesorowi Idziewi Panicowi*, red. J. Sperka, Katowice-Bielsko Biała 2019, s. 349-392.
- Nabiałek Karol, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012.
- Parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Olsztynie. Album historyczny*, red. M. Romański, L. Gryl, Olsztyn 2019.
- Pociecha Władysław, *Dzierzgowski Mikołaj*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, red. W. Konopczyński, Kraków 1948, s. 145-150.
- Poniewozik Leszek, *Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, 4 (1995) z. 3, s. 5-57.
- Rajman Jerzy, *Średniowieczne patronia krakowskie*, Kraków 2002.
- Sejmy w dawnej Rzeczypospolitej*, oprac. Z. Wdowiszewski, w: *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 2007, s. 481-488.
- Sikora Franciszek, *Bukowno*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, Warszawa 1985, s. 293.
- Sikora Franciszek, *Chruszczobród*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, Warszawa 1985, s. 378-379.
- Skierska Izabela, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, wg planu F. Sulmierskiego, t. 7, Warszawa 1886.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983.

- Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 2, Warszawa 1953; t. 8, Kraków 2002-2006.
- Sucheni-Grabowska Anna, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1, *Geneza ruchu egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.
- Sucheni-Grabowska Anna, *Ocieski Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 23, red. E. Rostworowski, Kraków 1978, s. 507-513.
- Szafran Przemysław, *Rozwój sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958.
- Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku*. Spisy, oprac. zbiorowe, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992.
- Wilk-Woś Zofia, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437-1493)*, Łódź 2013.
- Wiśniewski Jan, *Diecezja częstochowska. Opis historyczny kościoła i zabytków w dekanatach: będzińskim, dąbrowskim, sączowskim, zawierckim i żareckim oraz parafii Olsztyn*, Marjówka 1936.
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem*, Marjówka 1930.
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickim*, Marjówka 1929.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 237-374.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965.
- Właźlak Władysław, *Katalog mikrofilmów ksiąg metrykalnych z terenu diecezji częstochowskiej*, Częstochowa 2008.
- Zajączkowski Stanisław, Zajączkowski Stanisław Marian, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I (*Abramowice-Mazurki*), Łódź 1966.
- Związek Jan, *Przeszłość Kościoła katolickiego na ziemiach powiatu częstochowskiego*, „Ziemia Częstochowska”, 27 (2000) s. 67-97.
- Związek Jan, *Przynależność kościelna pogranicza Wielko- i Małopolski ze Śląskiem*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Prace Historyczne”, 2 (1994) s. 53-98.

POCZĄTKI PARAFII I NAJSTARSZY KOŚCIÓŁ W MIEŚCIE OLSZTYNKU (OLSZTYNIE)

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są okoliczności powstania parafii w mieście Olsztynku (obecnie Olsztyn) w ziemi krakowskiej i wybudowania tam kościoła. Teren pod nową parafię był położony w diecezji krakowskiej, ale należał do parafii klasztornej w Mstowie, której kościół podlegał zwierzchnictwu ordynariuszy gnieźnieńskich. Nowa parafia została utworzona w wyniku wydzielenia jej z obszaru parafii mstowskiej. Starania o powołanie parafii podjął osobiście Jan Ocieski, podkanclerzy Królestwa Polskiego, a od 1551 roku starosta olsztyński. Jednym z powodów jego decyzji był zamiar przyśpieszenia formowania się miasta. Zmiany przeprowadzono za zgodą króla Zygmunta Augusta. Wszystkie uzgodnienia odnośnie do powołania parafii odbyły się prawdopodobnie na sejmie w Piotrkowie w lutym 1552 roku. Spotkali się tam wszyscy, którzy mieli wpływ na tę decyzję. Formalnie parafia została utworzona na mocy dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Dzierzgowskiego z 1552 roku. Przyłączono do niej trzy wsie królewskie sąsiadujące z miastem. W erekcji olsztyńskiej parafii widać efekt kompromisu. W zamian za wyłączenie części obszaru z parafii mstowskiej przekazano zakonnikom patronat nad kościołem, z którego ustąpił król, będący właścicielem miasta. Prawo prebendy zostało ograniczone do jednego z braci konwentu. Faktycznie powstała więc parafia filialna klasztoru mstowskiego. Arcybiskup gnieźnieński pomimo formalnego zatwierdzenia erekcji nie rościł sobie praw do zwierzchnictwa nad nową parafią. Metropolici gnieźnieńscy respektowali nad terenem olsztyńskiej parafii jurysdykcję biskupów krakowskich. Nie można z pewnością stwierdzić, kiedy powstał najstarszy kościół w Olsztynku. Zezwolenie na wybudowanie go znalazło się w dokumencie lokacyjnym miasta z 1488 roku. Nie ma podstaw do uznania, że powstał on przed formalną erekcją parafii. Tradycja przypisuje tę fundację kanclerzowi J. Ocieskiemu. Do jego imienia nawiązuje prawdopodobnie wezwanie świątyni. Budowę kościoła w Olsztynku rozpoczęto prawdopodobnie po 26 lutego 1552 roku. Pierwotny kościół uległ zniszczeniu przed 1598 rokiem.

Słowa kluczowe: Olsztyn; Mstów; parafia; patronat klasztorny; dokument erekcyjny